
Setomaa asend ajaloolises ruumis: lisamärkusi kaugema mineviku kohta

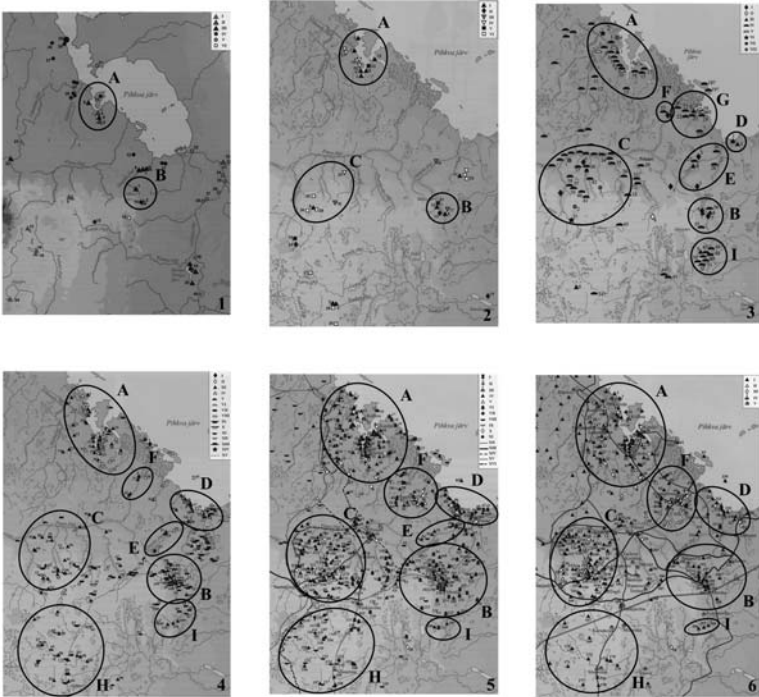
Heiki Valk

Käesoleva artikli taustaks on Setomaa koguteose teine, 2009. aastal ilmunud köide,¹ mis käsitleb piirkonna muinasaega ja vanemat ajalugu kuni tsaaririigi lõpu ja Eesti iseseisvumiseni. Alljärgneva eesmärgiks on selgemalt esile tuua seda üldist ja olulist, mis jäi koguteoses kui tervikus, tulenevalt selle ajatelge järgivast ülesehitusest, mõneti ridade vahele ning ei leidnud ehk piisavat ja kesken datatud esiletoomist. Üldiste, eri ajastuid läbivate teemavaldkondade, protsesside ja ühisjoonte, aga ka ruumi kui terviku nägemiseks jääb perioodidepõhisest lähenemisest paraku väheseks, sest oluline ja läbiv killustub eri ajajärgude käsitlustes.

Kesksed asustuspiirkonnad

Setomaa koguteos annab ülevaate Eesti Vabariigi Petsserimaa maakonna (1920–1944) ala, kõnekeeli Setomaa asustusloost läbi aegade. Ilmnu taustaks on sihikindel arheoloogiline uurimistöö, eeskätt alates 1990. aastatest järjepidevalt toimunud maastikuinspeksioonid – nii siin- kui sealpool kontrolljoont. Senistest Eesti piirkondlikest asustuskäsitlustest on Setomaa koguteoses sisalduv kõige ülevaatlikum. Niivõrd suurt ajavahemikku hõlmavat asustusarheoloogilist koondpilti (jn 1) pole Eesti ühegi teise piirkonna kohta: piirdutakse ühe või mitme kitsama ajajärguga või siis lõpetatakse muinas- ja keskaja

¹ Setomaa 2, Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Heiki Valk, Anti Lillak, Anti Selart (koost. ja toim.). Tartu 2009.

Joonis 1. Setomaa asustuspiirkonnad ajas. A – Väraska lahe ümbrus, B – Irboska ümbrus, C – Lääne-Setomaa (Obinitsa-Meremäe piirkond), D – Pihkva järve lõunarannik, E – Optjoki jõe alamjooks, F – Saatse-Korodissa ümbrus, G – Krupa piirkond, H – Lõuna- ja Edela-Setomaa, I – Velje järve piirkond. 1 – kiviaeg, 2 – 1.–5. sajand, 3 – 6.–10. sajand, 4 – 11.–13. sajand, 5 – 13.–16. sajand, 6 – 16.–18. sajand. Asustuskaartide alused: Setomaa koguteos 2 (viide 1), lk 25, 51, 73, 129, 213, 283.

piirimaadel. Setomaa kohta on seevastu arheoloogiapõhine asustuslooline ülevaade koostatud ja levikukaartidel esitatud kiviajast kuni varausajani. Siiski pole ka koguteose kaardistikus, mille asulakohtade loendi taga on suuresti Arvis Kiristaja, Mare Auna ja kodu-uurija Ali Kikkase välitööd, midagi lõplikku. Tegemist on vaid vahekokkuvõttega, mis annab ülevaate uurimisseisust 2008. aasta lõpul. Juba järgmisel aastal avastati Setomaalt ligi 40 uut asulakohta.

Maastikul avastatud kinnismuistised on lähtekoht asustuse ja selles toimunud muutuste jälgimiseks pikemas ajalisel perspektiivis. Setomaa asustusloolistel kaartidel joonistuvad välja mitmed tuumik-
alad, kus on järjepidevalt elatud läbi aegade.

Esimene selline tuumikpiirkond paikneb **Värska lahe ümbruses** (jn 1: A) Pihkva järve rannikuvööndis. Asustus püsib järverannikul üsna kompaktselt läbi kivi-, pronksi- ja vanema rauaaja, kuid laieneb I aastatuhande teisel poolel kaugemale sisemaale. Hilisrauaajal, 11.–13. sajandil muististe hulk suureneb; eriti märgatav on asustuse kasv ja tihenemine keskajal. Regiooni eripäraks võib pidada linnusena väljenduva keskuse puudumist ning piirkonnas pole ka suuruse poolest teistest selgesti eristuvat avaasulat. Värska lahe ümbruse asustusliku „selgroo“ moodustab omavahel seotud rannakülade võrgustik. Regioonisisene suhtlus on nähtavasti toimunud peamiselt piki järverannikut kulgevat veeteed pidi.

Irboska ümbrus (jn 1: B) kerkib esile muististe ja juhuleidude poolest samuti juba kiviajal. Piirkonna südames on viljakad mullad ja järvedega ürgorg, mille kaldale on loodus pakkunud head võimalust Irboska ja Sahnova linnuse rajamiseks. Irboska linnamäelt on asustusjälgi pronksiajast ning vanemast rauaajast. Ilmselt paiknes seal juba siis ümbruskonna võimukeskus. I aastatuhande teisel poolel jääb piirkond teadaolevate muististe poolest mõneti tagasihoidlikuks: selleaegseid „pikk-kääbaste kultuuri“ kääbaid pole Irboska ümbruse südaladelt teada. Linnuse olemasolu annab siiski selget tunnistust asustuse olemasolust, sest sedavõrd suur keskus eeldab rahvarohkeid tagamaid. Samasse piirkonda jäävad hiljemalt viikingiajal alguse saanud Sahnova ja Mitkovitsa ja Ala-Krupska linnamäed, aga ka Optjoki jõe äärne Leeska linnamägi. Linnamägede paiknemine Optjoki veete ees näitab, et viikingiajal on see olnud tähtis suhtluskanal. Väga selgesti ja arvukate muististega kerkib piirkond esile alates hilisrauaajast, 11. sajandist. Võrreldes keskajaga on 17. sajandist teada olevate leiukohtade arv märksa väiksem. Võimalik, et see ei tulene üksnes uurimisseisust, vaid kajastab ka reaalseid tagasilööke asustuses 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alguses. Et arheoloogilises materjalis kajastuvate asustusüksuste arvukuse langus on teiste tuumikpiirkondadega võrreldes

märgatav, võib põhjuseks olla ka Irboska allakäik ning Setomaa peamise keskuse ülekandumine Petserrisse.

Lääne-Setomaal Obinitsa-Meremäe piirkonnas (jn 1: C) on märke inimasustusest juba kivi- ja pronksiajast, eeskätt Haanja kõrgustiku servalt. Omaette, küll suhteliselt hajusa ida- ja kagupiiriga alana kerkib regioon esile siiski alles I aastatuhande teisel poolel. Nüüd kasvanud asustusest annavad märku pikk- ja ümarkäabastega kalmistud, mille leviku raskuskese jääb Piusa lähistele, hõlmates ka jõe põhjakalda. Sellesse aega kuuluvad Hinniala ning Kõõru linnamägi. Piirkonna esiletõusul on ühest küljest etendanud olulist osa Piusa jõgi – just see suhtluskanal on aidanud kaasa käabaskalmetega seotud asustuse kujunemisele –, aga nähtavasti ka rahva lisandumine lõuna poolt. Rohkesti, peamiselt Meremäe ümbrusest on asustusjärgi hilisrauaajast. Keskajal omandab asustumuster ligikaudu praeguse ilme. Nüüd ja varauusajal on selgesti tegemist ühega kolmest keskest suurest asustuspiirkonnast. Samas tuleb tõdeda märkimisväärset vastuolu asustusarheoloogiliste andmete ja kirjalike allikate vahel. Kui viimaste põhjal joonistub pilt piirkonnast kui tühjast ääremaast,² siis arheoloogia andmetel on siin keskajal olnud rohkelt asulakohti. Siiski ei pruugi vastuolu olla ületamatu: asulakohtade dateeringud kehtivad perioodi üldises raamistuses ning pole võimatu, et paljud neist on alguse saanud alles 15.–16. sajandil, s.t kloostri ajal või veidi varem.

Pihkva järve lõunarand (jn 1: D) joonistub Krupa–Petski lõigus omaette piirkonnana välja alates hilisrauaaja algusest, s.t 11. sajandist. Nüüd kerkib siin esile tihe ranna- ja kalurikülade võõnd, mille esiletõusu soodustab või põhjustab suur veetee Pihkvast mööda järveranda põhja poole ning suureneva linna üha kasvav nõudlus kala järele. Siinkohal tuleb märkida paastude ja paastupäevade rohkust kesk-aegses õigeusu kultuuritraditsioonis. Hilisrauaaega kuulub ka Lisja linnamägi vahetult järvekaldal. Keskajal asustus tiheneb ja laieneb.

Optjoki jõe kesk- ja alamjooksu piirkonna asustusala (jn 1: E) kerkib esile I aastatuhande teisel poolel, püsidis ka hilisrauaajal ja keskajal. Varauusajal asustuspiirkond hägustub ja omaette tervikut enam ei moodusta. Ilmselt on esiletõusu põhjuseks Optjoki jõgi kui

² Anti Selart. Eesti idapiir keskajal. Tartu 1998, lk 59–61.

Irboska järvele ja Irboska linnuse juurde viiv veetee, allakäigu tingib tõenäoliselt aga selle veetee tähtsuse kahanemine, eeldatavasti kinnikasvamise tõttu.

Saatse–Korodissa piirkond (jn 1: F), millega liitub rohkete kääbaskalmistutega asustustuumik Krupa ümbruses (jn 1: H), joonistub välja I aastatuhande teisel poolel. Vaatamata suure linnuse olemasolule Korodissas on sealt 11.–12. sajandist teada märksa vähem muis-tiseid. Piusa jõe alamjooksult, Krupa ümbrusest Sahhodõ ja Moloževa vahelt kaovad kääbaskalmistud hilisrauaaja saabudes hoopiski. Uuesti joonistub Saatse–Korodissa piirkond omaette asustustuumikuna välja keskajal, tõenäoliselt selle lõppjärgus, pärast Petseri kloostrit rajamist ja edenemist. Kulges ju läbi Saatse kloostrit järverannaga siduv tee.

Lõuna- ja Edela Setomaa (jn 1: H), mille tinglikuks teljeks on Pankjavitsast üle Laura Alüksnesse viiv maantee, on selgepiirilise tervikuna jälgitav alates 11. sajandist. Varasemast ajast on siit teada vaid üksikuid asutusjärgi. Ilmselt on piirkonna asustuse ja rahvastiku kasvule olulise tõuke andnud maantee Irboska ja Aluliina (Alüksne) vahel. Hilisrauaajal kasvab asustus ka Laurast loode ja hilisemast Riia–Pihkva kiviteest lõuna pool, tihenedes seal keskajal. Asustuspiirkonna raskuskese on suurest maanteest lääne pool, Haanja kõrgustiku servaalal. Vaadates asustusmuutrit tervikuna tundub tõenäoline, et Eesti praegusest piirist/kontrolljoonest ligi 6 km läände jääv Siksälä kalme³ kuulub sisuliselt kokku kõnesoleva asustuspiirkonnaga, jäädes selle läänepoolsele äärealale (piiriäärsed Pabra ja Kiviora küla muistised seostuvad kahtlemata Edela-Setomaa tuumikpiirkonnaga). 17. sajandil näib asustustihedus ja rahvaarv olevat vähenenud. Asjaolu, et Lõuna- ja Edela-Setomaalt on teada märksa vähem asulakohti kui Meremäe piirkonnast, tuleneb suures osas uurimis-seisust. Kuna tegemist on piiritsooniga, on Eesti uurijate ligipääs sinna raskendatud ning välitoid on seal toimunud märksa vähem kui näiteks Obinitsa-Meremäe või Irboska ümbruses.

³ Silvia Laul, Heiki Valk. Siksälä: A Community at the Frontiers. Iron Age and Medieval. (CCC Papers, 10). Tallinn, Tartu, 2007.

Omaette tuleb märkida tõsisemaid tagasilööke asustuses. Lisaks Krupa pikk-kääbaste asustuspiirkonna (jn 1: G) kadumisele taandub 11. sajandi saabudes suur, kääbaskalmistutega markeeritud I aastatuhande teise poole asustustuumik Petserimaa kaguosas Velje järvest ida pool (jn 1: I), muutudes märksa hajusamaks. Asustus hõreneb nähtavasti märgatavalt ka Piusa jõe põhjakaldal Obinitša ümbruses. Võimalik, et nende muutuste põhjuseks on Pihkva riikluse või Irboska kui keskuse tugevnemine. Ehk laastati piirkonnad, mis osutasid tõusvale keskviimule vastupanu, sedavõrd põhjalikult, et nad hiljem enam ei taastunud? Asustusgeografiat võis aga mõjutada ka uute keskuste esiletõus ja vanade jäämine nende varju ning ääremaastumine.

Seega joonistub Setomaa asustuspatteren välja tuumikalade võrgustikuna, mille mõned osad on suuremad ja vanemad kui teised. Laiemalt kerkivad esile kaks alates „aegade algusest“ pidevalt asustatud piirkonda – Värska lahe ja Irboska ümbrus. I aastatuhande teisel poolel lisandub neile Obinitša-Meremäe piirkond. Kui viimase puhul võib muististe suur hulk osalt olla tingitud ala heast läbiuuritusest, siis kahel esimesel juhul on tegu kahtlemata ka tegelike tuumikaladega, mille esilekerkimiseks on andnud põhjust soodne asend kaugteede suhtes. Omaette üldise nähtusena võib tõdeda asustuse tihendamist keskuseid ühendavate teede läheduses. Kokkuvõttes võib tõdeda muinas- ja keskaegse asustuse ja asustuspiirkondade suurt järjepidevust ning 19.–20. sajandi asustuslike tuumikalade sügavat ajaloolist mõõdet. Samas leidub ka selliseid asustuseks vähekõlblikke alasid, mis tänini on inimtühjad või väga vähese asustusega.

Väärrib märkimist, et Petserimaa kesksed ajaloolised asustuspiirkonnad on enam-vähem vastavuses ka praeguse haldusjaotusega. Värska lahe asustuspiirkonnale vastab praegune Põhja-Setomaa – Värska ja Mikitamäe valla ala. Teine praegu Eesti piiresse jääv ajalooline asustuskeskne vastab nüüdsele Meremäe vallale ning hõlmab Obinitša-Meremäe piirkonna. Neid kaht ala eraldab üksteisest suur metsavöönd ehk *Palo* Piusa jõest põhja pool (jn 2: 3). Kõnesolevatel piirkondadel on vaid üks terviklik kontaktala praeguse Värska valla lõunaosas. See on Petserist veidi loodes, Piusa orust põhja pool paiknev külade rühm, mis hõlmab Matsuri, Porski, Säpinä, Vammustõ (Vamstõ),

Vedernika, Vaartsi ja Voropi küla. Kõik need külad on suhteliselt hilise tekkega – alguse saanud nähtavasti alles keskajal, kusjuures asustus on tõenäoliselt katoliikliku Liivimaa algupäraga.⁴

Kolmas ajalooline asustuspiirkond Ida-Setomaal raskuspunktiga Irboska ümbruses vastab samuti suhteliselt hästi nüüdsele haldusjaotusele, jäädes valdavalt praeguse Petseri rajooni piiresse. Sealjuures kattub sõjaeelse Petserimaa idapiir Petseri rajooni omaga. Niisiis ei tulene Setomaa-sisesed praeguste halduspiiridega seonduvad piirkondlikud identiteedierinevused ja ühtekuuluvused 20. sajandi teise poole haldusjaotusest ega nõukogudeaegsete suurmajandite süsteemist, vaid on palju vanemate ja sügavamate ajalooliste juurtega.

Setomaa saamine: välispiirid

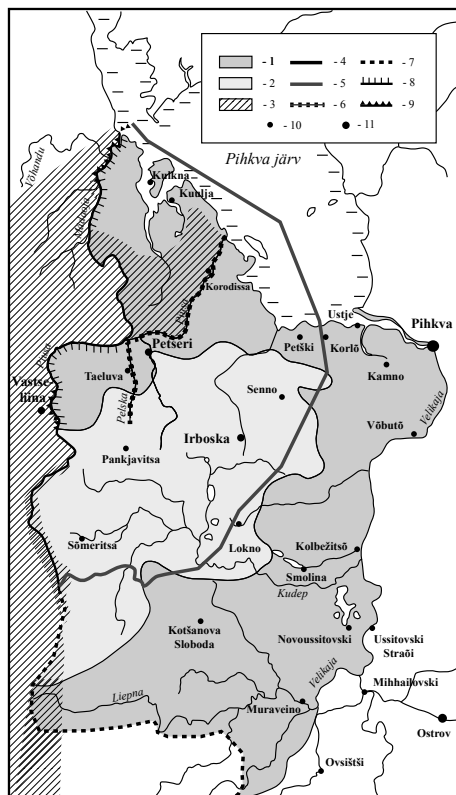
Keskaegse Pihkva vürstiriigi raames ei kujutanud Setomaa ala endast ühtset halduslikku tervikut, vaid oli jagatud Pihkva ja Irboska maakonna vahel.⁵ Pihkva valdustesse (jn 2: 1) kuulusid Pihkva järvega seotud rannikulähedased asustuspiirkonnad, sh praeguse Mikitamäe ja Värskalla valla ala, kuid Pihkva maad ulatusid mööda Piusa jõge ka kaugele sismaale, hõlmates Obinitsa-Meremäe piirkonna jõest lõuna pool. Pihkva valduste niisugune paiknemine näitab kaude, kui suur oli Piusa veetee tähendus suhtluskanalina. Irboska maakond (jn 2: 2) hõlmas praeguse Petseri rajooni alasid, välja arvatud Pihkva järve rannikuvööndi külad linnusest põhja pool. Petseri klooster (tinglik asutamisaeg 1473) tekkis Pihkva ja Irboska valduste piirialadele, sisuliselt ajalooliste asustuspiirkondade vahelisse metsa, mis varem oli suuresti inimitühi.

Maakonnast madalama tasandi haldusüksused olid keskaegsel Pihkvamaal gubaad, mille vanimad teadaolevad piirid on rekonstrueeritavad 16. sajandi lõpu maksustamisdokumentide – arvestusraamatute põhjal.⁶ Gubaa keskuseks oli pogost – nii riigivõimu,

⁴ Mare Piho. Setode usk ja Setomaa tsässonad. – Setomaa tsässonad. Tartu 2011, lk 16 (13–60).

⁵ Boris Harlašov. Irboska maakond ja Pihkva maakonna Zavelitšje zassaad 16. sajandil. – Setomaa 2, lk 208–210.

⁶ Samas.

Joonis 2. Piirid Setomaa alal ja lähiumbruses. 1 – Pihkva maakonna Zavelitšje zassaad, 2 – Irboska maakond (mõlemad 16. sajandil, Boris Harlašovi järgi: viide 5, lk 209), 3 – 11.–13. sajandil asustamata vahealad, mis hakkasid toimima täpsemalt määratlemata piirivööndina, 4 – Liivimaa ja Venemaa piir pärast 1582. aasta Jam Zapolski rahulepingut, ühtaegu hilisem Liivimaa ja Pihkva kubermangu piir, 5 – 1920. aasta Tartu rahulepingul rajanev Petseri maakonna ida- ja lõunapiir (alates 1923. aastast); 6 – väidetav Liivimaa „vana piir“ C. Zimmermanni (1667) järgi, 7 – Pihkva valduste oletatav piir praegusel Läti alal (Boris Harlašovi järgi), 8 – Pihkva poolt vaadatuna hiliskeskajal oletatavasti täpsemini määratletud piirilõigud, 9 – 14.–16. sajandi kirjalike allikatega (vt Stern. Livlands Ostgrenze (viide 14), lk 195–209; Selart. Eesti idapiir (viide 2), lk 55–61) tõendatud keskaegsed piirilõigud, 10 – 16. sajandi pogostikeskused, 11 – teised suuremad keskused.

s.t maksustamis- kui ka kiriklik keskus. Liivimaa mõistesüsteemi kasutades võiks „gubaa“ vasteks tinglikult olla „kihelkond“, kuigi viimane tähistab vaid kiriklikku kuuluvust ega kujuta endast riiklikku haldus- ega maksustamisüksust. Keskaegse Setomaa alal asusid pogostid Pihkva valdustes Kulknas, Kuuljas, Taeluvas ja Petskis; Irboska valdustes olid Pankjavitsa, Sõmeritsa (Laura) ja Senno pogost. Lisaks oli kahe gubaa keskus tõenäoliselt Irboskas: Nikolskaja gubaa jäi sealt põhja ja Pavlovskaja gubaa kagu poole.

Esmapilgul tunduvad Setomaa välispiirid selged: need on määratud Tartu rahulepinguga, kusjuures idapiir jääb Irboskast kümme kilomeetrit Pihkva poole ja lõunapiir Laurast veidi Läti suunas. Kuivõrd vastavad need aga ajalooliste asustusüksuste ja halduspiirkondade piiridele?

Ida- ja lõunapiir

Kuni 1920. aasta Tartu rahulepinguni ei moodustanud tulevase Petserimaa maakonna ala omaette halduslikku tervikut. 18. sajandil Katariina II reformide käigus lühikeseks ajaks omandatud kreisi staatus oli jäänud minevikku ning tegemist oli Pihkva kubermangu Pihkva maakonna loodepoolse, vastu Liivimaad ulatuva äärealaga.⁷ Kõnesoleva ala lääneosa oli seto, keskosa seto ja vene, idaosa vene ja lõunaosa vene ning läti asustusega. Setode asuala ulatus Petserist kagu suunas kuni Irboskani, kuid Petserist lõuna pool oli Petseri-Pankjavitsa maantee piiratud mõlemas suunas ligi 4 km laiuse, lõunast kiiluna seto asustuse sisse lõikuva vene asustusvööndiga.⁸ Tartu rahuga loodud Petserimaa ida- ja lõunaraja määratlemisel pole lähtutud tollasest etnilisest piirist: uus maakonnapiir on Eesti jaoks edukalt lõppenud rahuläbirääkimiste tulemus. Siiski on märkimisväärt, et piiri tõmbamisel on võrdlemisi palju arvestatud asustuslike tervikpiirkondadega.

⁷ Lea Teedema. Haldusjaotus 1613–1917. – Setomaa 2, lk 319, 324 (316–322).

⁸ Jakob Hurt. Setukeste elukohad ja arv: äratrükk Dr. Hurti Setukeste laulude sissejuhatuses. Tallinn 1919.

Kolmest Setomaa ajaloolisest asustuslikust tuumikpiirkonnast jäävad kaks tervenisti ja kolmas valdavas osas uue maakonna raamidesse. Oluline katkestus on Pihkva järve ja Lämmijärve vahekoahas, kus piir lõikab pooleks järve eri kallastel paiknenud keskaegse Kulkna gubaa: selle idaosa koos Rämada (Remda) poolsaarega jäi Venemaa, Kulkna saar koos kirikuga aga Eesti valdusesse. Ühtse asustusvööndi järsk läbilõige toimus ka Pihkva järve lõunakalda tihedasti asustatud rannikuvööndis, Petski ja Korlõ vahel, kuid riigipiir kattub enam-vähem ajalooliste gubaade, ühtlasi ka kogudusealade piiridega. Siit lõunasse kuni Riia–Pihkva kiviteeni määras Petserimaa ja Eesti Vabariigi idapiiri suur soola.

Uus piir lõikas ära ka Irboska ümbruse asustuspiirkonna kagunurga Riia–Pihkva kivitee-äärse Murzino ja Sahtitsõ küla vahel. Maismaasustuse katkestus on siin kõige järsem, kusjuures ära lõigati ka osa halduslikult Irboska alla kuulunud piirkonnast. Irboskast kagus, Vassiljevosse ja Laknosse viiva ajaloolise tee ääres järgib Petserimaa piir asustuspiirkondade looduslikku piiri. Samas jäi keskajal Irboska maakonda kuulunud Lakno gubaa ainsana sealsetest gubaadest Eesti Vabariigi piiridest välja. Setomaa kagu- ja lõunapiiri määrab taas suur soola, mis ulatub Velje järvest kuni Laura/Sõmeritsani. Siiski liideti Eestiga ka mõned Kotšanovo valla, keskaegse Kotšanovo slobodaa äärekülad (Baabina, Saamosje, Borissova, Ussadištše ja Hrebtõ),⁹ mis jäid ajalooliseks haldusüksuste piiriks olnud Kudebi jõest lõuna poole. Laurast lõunas lõikab piir taas ajaloolise asustusala terviklikust: Irboska–Aluliina maantee äärne asustus jätkub siin ka lõuna pool praegust Läti piiri. Olgu märgitud, et Tartu rahu piirilepingu kohaselt ulatus Eesti Vabariigi piir hilisemast ligi 5 kilomeetrit lõuna poole, hõlmates kogu Laura valla; alles 1923. aasta täiendava Eesti–Läti piirilepingu alusel anti Laura valla lõunaosa Lätile.¹⁰ Esialgne riigipiir kajastub ligikaudselt Pankjavitsa valla 1922. aastal koostatud

⁹ Setumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. A. Tamme-kann, peatoimetaja, Edg. Kant, J. V. Veski. Tartu 1928, lk 327.

¹⁰ Samas; Meelis Burget. Eesti–Läti piiri loomine. Magistritöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo ja arheoloogia instituut. Käsikiri Eesti ajaloo õppetoolis. Tartu 2010.

arheoloogilise kirjelduse¹¹ juurde kuuluval kaardil. Umbkaudu Petserimaa ja hilistsaariaegse Laura valla lõunapiirile, Liepna jõest veidi põhja poole jäi ka keskaegse Šemeritsa (Sõmeritsa) gubaa lõunapiir.¹²

Seega moodustab Petserimaa suhteliselt kompaktse, ajalooliselt ühte kuulunud asustusliku terviku, mille ida- ja lõunapiiri määratlemisel on lähtunud mitte ainult põhimõttest, et Eestile peavad saama etnilised seto asualad, ja sõjalistest-kaitsetstarbelistest kaalutlustest, vaid suuresti ka looduslikest piiridest ning ajaloolistest asustuspriirkondadest.

Läänepiir

Läänes on Setomaa piiriks ajalooline Liivimaa ja Pihkva kubermangu piir, mille lätted peituvad 13. sajandi jõuvahekordades. Tõenäoliselt lepitati Pihkva-Irboska valduste ja Liivimaa vahelise piiri osas üldistes joontes kokku juba 1224. aastal ning pärast 1242. aasta jäälahingut leidis toonane määratlus taas kinnitamist.¹³ Kuigi Pihkva järve läänerranniku ja Vöhandu jõe alamjooksu keskaegses kuuluvuses Pihkvale pole põhjust kahelda – sellele viitavad mitmete kirjalike allikate teated, mida esitab Carl von Sterni uurimus Liivimaa idapiirist¹⁴ – ei saa Sterni väidet, et Liivimaa ja Pihkva valduste keskaegne piir paiknes juba alates 1224. aastal sõlmitud piirikokkuleppes Vöhandu-Mädajõe joonel, vastates hilisemale kubermangupiirile ja Tartu rahu piirile¹⁵ (jn 2: 3, 8), siiski täies mahus tõestatuks pidada.

13. sajandi algupoolel kokkulepitud piir ei pruukinud endast kaugeltki kõikjal kujutada kindlat joont maastikul: see võis olla määratletud ka laiemate asustamata vahealadega. Sellised piiri-
alad on ajalooliselt olnud joonena määratletud piiride eelkäijaks ning 13. sajand oli Euroopas alles üleminekuajaks lineaarse piiri

¹¹ A. Suik. Pankjavitsa. Tartu 1922. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogiaramatukogus.

¹² B. Harlašov. Irboska maakond, lk 209, jn.

¹³ A. Selart. Eesti idapiir, lk 29–30.

¹⁴ Carl von Stern. Livlands Ostgrenze im Mittelalter vom Peipus bis zur Düna. – Mittheilungen aus der livländischen Geschichte, 23. Riga 1924–1926, lk 195–209 (195–240).

¹⁵ Samas, lk 209, 215.

mõistele: nüüd hakati piire kirjeldama kindlaid punkte läbiva mõttelise joone abil.¹⁶ Liivimaal, kus enne vallutust olid suuremate alade piirid määratletud neisse kuuluvate külade läbi, pärinevad esimesed andmed lineaarselt kirjeldatud piiridest aastatest 1225–1226: nüüd hakkavad piirid looduslikke vahealasid lõikama.¹⁷ Kuni keskaja lõpuni olid Liivimaal piirid valdavalt määratletud tsoonina, vööndina ja piirkonnana, kuid järk-järgult toimus üleminek lineaarsele, kindlatel punktidel rajanevale piirikäsitusele; 14.–16. sajandi piirid rajanesid enamasti loodusobjektidel ning suur osa piirist kulges tavaliselt mööda metsi ja soid, piki jõgesid ja ojasid.¹⁸ Läänistamisel on tiheda asustusega piirkondades piir määratletud vägagi detailselt, kuid hõredalt asustatud aladel, eriti metsades ja soodes, kus polnud tavaliselt selgeid piirimärke, oli piirikaks endiselt virtuaalne liin ja piiriala.¹⁹ Et Liivimaa algusaegadel domineerisid tsoonina määratletud piirid ja üleminek lineaarsetele piiridele oli pikaajaline protsess,²⁰ tundub Liivimaa ja Pihkva valduste piiri kirjeldamine punktide või kindlate lõikude abil 1224. aasta konteksti arvestades veel ebatõenäoline. Pole ju läbirääkimiste ajaks osapoolte omavahelist piiriraditsiooni veel välja kujunenud ja iseäranis sakslaste jaoks oli äsja allutatud geograafiline ruum – Eesti kagunurk ristiti ju alles 1220²¹ – ilmselt veel üsna tundmatu ja ebamäärane. Vaevalt et 1224. aastal Riias peetud läbirääkimistel olid pooled kursis metsase tühermaa täpsema geograafiaga. Isegi juhul, kui Vene poolel vastav ülevaade olemas oli,

¹⁶ Ryszard Kierznowski. *Znaki graniczne w Polsce śriedniowieczkey*. – *Arheologia Polski*, 1960, nr 5, lk 258–259 (257–287); Hans-Jürgen Karp. *Grenzen in Ostmitteleuropa während des Mittelalters: ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Grenzlinie aus dem Grenzraum. Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands*. Köln-Wien 1972.

¹⁷ Rafał Simiński. *Die lokalen Grenzen in Livland im 13. und 14. Jahrhundert. – Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter*. 11. Symposium des Mediävistenverbandes vom 14. bis 17. März 2005 in Frankfurt an der Oder. Berlin 2007, lk 95, 97, 100 (93–106).

¹⁸ Ülle Tarkiainen. *Maavalduste piirid ja piiritähised 13.–19. sajandil*. – *Tuna*, 2011, nr 3, lk 19–20 (17–34).

¹⁹ Samas, lk. 21.

²⁰ R. Simiński. *Die lokalen Grenzen*, lk 97.

²¹ Henriku Liivimaa kroonika (tõlk. R. Kleis, toim. E. Tarvel). Tallinn 1982, XXIV: 6.

ei saanud sakslased lähtuda teise poole esitatud ja enda jaoks ebaselgetest andmetest. Pigem lepiti kokku märksa lihtsamini sõnastatavas ja selgemas põhimõttes – selles, et Vene poole jaoks ei muutu varasemate valduste piiris midagi ja et sakslased saavad need maad ja asustusüksused, mis varem polnud Pihkva või Irboska maksualused. Vene poolelt vaadatuna pole enne sakslaste Liivimaale saabumist piiri täpsemaks määratlemiseks tõenäoliselt olnud ei praktilist vajadust ega ka kindlat läbirääkimispartnerit: praeguse Võrumaa idaosas oli asustus selleks liialt hõre. Võimuala piirid olid sedavõrd suured, kuivõrd leidis püsiva maksukohustusega alamaid, kuid maksustamine ei eeldanud ruumis paikapandud piiride olemasolu.

Tõenäoline, et **Põhja-Setomaa läänepiir** polnud esialgu määratletud mitte joone, vaid piirialana. Kuigi Võhandu jõe alamjooksu piirkond Võõpsu ümbruses on olnud asustatud juba viikingiajal ning tõenäoliselt oli ka Võhandu jõe ja Mädaajõe alamjooks (jn 2: 7) looduses selgesti tajutavaks piiritähiseks, ei ole teada, kui kaugele Võõpsust lõuna poole ulatus 13. sajandil Pihkva järve rannikuga seotud Mädaajõe-sidus asustusvöönd. Piirkonna lõunapoolseimad hilisrauaaegsed asustusjäljed pärinevad Tsoļgo ja Igrissä külast, kuid Mädaajõe keskjooksust lõuna poole kuni Piusa oruni jäävad suured alad, kust märke hilisrauaaja asustuse kohta pole.²² Tõenäoliselt oli siin 13. sajandi alguses tegemist veel inimtühjade metsamaadega. Siin võis piir olla täpsemalt määratlemata, sest asustamata soiste metsaalade kuuluvusel polnud mingit praktilist tähtsust. Irboska maakonna poolt, s.t Meremäe-Obinitsa suunast vaadatuna oli Pihkva-Irboska varasemas maksualluvuses alade piir sedavõrd selge, kuivõrd külades ja metsataludes leidis maksumaksjaid alamaid. Keskaegne asustuspiir näib siin olevat küllaltki hästi määratletud veekogudega – Miikse ojaga läänes ning Piusa jõega läänes ja põhjas (jn 2: 7). Sellest piirist ida ja lõuna pool, Pihkva kubermangu alal, on hilisrauaaegsed asustusjäljed üsna arvukad, kuid nimetatud veekogude Liivimaa-poolselt küljelt, nende vahetust lähedusest eemal näib 13. sajandi alguse asustus puuduvat. Oluliseks tähiseks Setomaa läänepiiri ajaloos on 1582. aasta Jam Zapolski rahuleping, mille alusel Liivimaa läks pärast

²² Setomaa 2, lk 128–129.

Liivi sõda Venemaa alluvusest Poola valdustesse. Alates Poola aja algusest on Liivimaa idapiir järjepidevalt püsinud hilisema kubermangupiiri asukohas. Samas on 1581.–1582. aasta Jam Zapolski piiriläbirääkimistel kasutatud piirikaart, mis määratleb piiri kulgevana Vastseliina ja Petseri vahel,²³ paraku liialt üldine, et tuua Piusa jõest põhja pool oleva metsaala kuuluvusse suuremat selgust.

Liivimaa võimude jaoks oli maa idapiir 13. sajandi algusveerandil ilmsesti määratletud eeskätt tollase asustuse ja küladega: pärast vallutust arvati ja saadi omaks need maad, mis olid asustatud, kuid varem Pihkvale ei allunud. Suur asustamata metsaala ühelt poolt Piusa jõe, teiselt poolt Pihkva järve mõjutsooni jäävate rannikulähedaste külade, s.t Võõpsu ja Obinitza asustuspriirkondade vahel ei pruukinud keskaja algupoolel kuuluda kellelegi, sest mõlemalt poolelt vaadatuna oli piiriks elaniketa või väga hõredasti asustatud kõnnumaade serv. Neil asustamata aladel võis piir olla täpsemalt määratlemata ja piirina toimida ka laiem, esialgu asustamata puhvertsoon. Et piiri on inimtühjades piirkondades käsitletud suuremate alade või vahevöönditena ka keskaegse Liivimaa idapiiril, ja seda veel suhteliselt hilisel keskajal, kinnitab Liivi sõja eel toimunud Vastseliina talupoegade küsitlemine vana piiri kindlaksmääramiseks. Kohalikud andsid teada, et Vastseliina ja Pihkva vahel on olnud varem, enne Petseri kloostrirajamist, väga suur mets, millest poolt, kuni suure Peipsi järveni, kasutasid Vastseliina talupojad, kes pidasid seal mesipuid. Alles hiljem, sadakond aastat tagasi, tunginud sellesse metsa venelased, ehitades sinna kloostrid ja külasid.²⁴ Ilmne, et „Pihkva“ all pole siin mõeldud mitte linna, vaid riiklikku üksust – andmed keskaegse asustuse kohta on vastupidise eeldamiseks liialt arvukad. Alles siis, kui suurele metsaalale keskaegse sisekolonisatsiooni käigus asustus kujunema hakkas, tõid uued elanikud kaasa usu- ja maksukuuluvuse ning hakkasid seeläbi määrama esialgse asustamata puhvertsooni riiklikku staatust. Ilmne, et osa sellest „suurest metsast“ hõlmas ka maid Piusa jõe põhjakalda ja Pihkva järve mõjutsooni jäävate, Väraska lahe asustuspriirkonda

²³ Tõnu Raid. Possevino ja piirikaart aastast 1582. – Tuna, 2007, nr 1, lk 54–64.

²⁴ Elert Kruse. Warhafftiger Gegenbericht auff die Anno 1578 ausgegangene Lief-flendische Chronica Balthasar Russow's. Riga 1861.

kuuluvate rannikulähedaste külade vahel. Märksa segasem on Obinitša ümbruse maade keskaegne staatus, sest arheoloogia viitab sealse asustuse olemasolule juba hilisrauaajal. Nagu allpool näeme, ei saa välistada selle piirkonna kuulumist ka keskaegse Liivimaa koosseisu.

1582. aasta Jam Zapolski rahulepingu kohaselt pidi Liivimaa ja Poola piir hakkama kulgema nii „nagu vanasti“ (*издревле*); lepingu kohaselt sai maade kuuluvuse määramisel lähtekohaks linnuste ja neile alluvate külade sõjaeelne kuuluvus.²⁵ Siiski on tõenäoline, et kohalikul tasandil vaadati piiriäärsete, keskaja vältel tekkinud asustusüksuste alluvussuhted nüüd uuesti üle ning et varem vaidlusi ja tülisid põhjustanud segadus asendus suurema selgusega. Ilmne, et alates Poola aja algusest on piir kui võõnd asendunud lineaarselt määratletud piiriga. Võib arvata, et sisekolonisatsiooni käigus tekkinud uute tütarkülade ja -talude kuuluvus määratleti lähtuvalt nende emakülade omast, taustaks ühest küljest elanike sugulussidemed, teisalt kiriklik alluvus. Seda siiski vaid juhul, kui uued asustusüksused ei ulatunud liialt kaugemale vastaspoole valduste sisse, sealsete külade vahele.

Järgnevalt pöördugem tagasi alapeatüki alguses sõnastatud väite juurde, et Jam Zapolski lepingust tulenev piirimääratlus ja sellest välja kasvanud kubermangupiir ei pruugi endast kujutada lõplikku tõde ei kogu keskaja ega kogu Setomaa läänepiiri kohta. Küsimus pole ainult piiris kui laiemas vahevööndis, vaid ka veekogude abil määratletud piirijoone kulgemises.

Vene-Rootsi piirivaidluste kontekstis piiriküsimustega tegelenud Christian Zimmermanni poolt 1667. aastal koostatud ja Liivimaa kindralkubernerile esitatud hinnang Liivimaa vana idapiiri kohta (jn 2: 5), annab keskaegse piiri kulgemisest hoopis teistsuguse nägemuse kui Jam Zapolski rahuleping.²⁶ Ehkki Miikse-Vastseliina ümbruses ja Võhandu jõe alamjooksu piirkonna ning Pihkva järve

²⁵ T. Raid. Possevino ja piirikaart, lk 54–64; Посевино Антонио. Исторические сочинения о России XVI в. – Протоколы Ям-Запольского перемирия. Москва 1983, lk 187 (150–189).

²⁶ Deduction der alten Grenzen Livlands, aus einem alten Actenstück vom Jahre 1667, mitgetheilt von C. J. A. Paucker. – Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, Bd. VIII. Reval, 1861, lk 82–100.

ranniku osas – aladel, kus mõlemapoolne asustus kokku puutus ja konflikte põhjustas – kinnitavad keskaegsed kirjalikud allikad piiri paiknemist selle hilisemas asukohas,²⁷ ei pruugi see kaugeltki kõikjal nii olla. Kuigi ainuüksi kirjalike allikate andmeid arvesse võttes näivadki Zimmermanni väited Liivimaa vana piiri paiknemisest olevat otsitud, põhjendamatud ja tendentslikud ning üldiselt on omaks võetud Carl von Sterni seisukoht, et keskaegne Eesti ala kagu-piir on püsiv muutumatuna hilisema kubermangupiiri joonel,²⁸ ei saa küsimust piiri kunagisest paiknemisest kaugeltki lahendatuks lugeda.

Esiteks kinnitab Zimmermann, et praeguses Obinitsa-Meremäe piirkonnas ei läinud Liivimaa vana piir mööda Miikse oja ja Piusat, vaid kirjutab **piirist Pelska ojal**. Seda olevat rääkinud paljud piiriäärsed Liivimaa ja Vene talupojad, kes on aga kõik peale ühe [äsja lõppenud 1661.–1665. aasta Vene-Rootsi] sõja ajal surnud. Kõnesoleva määratluse kohaselt jääks praegune Obinitsa piirkond keskaegse Liivimaa piiridesse.

Väärrib märkimist, et mälestused mööda Pelska oja kulgenud vanast piirist on olemas olnud mitte ainult 1660. aastatel, vaid püsinud kohalike elanike seas ka ligi kolmsada aastat hiljem – veel 1950. aastatel ja lähemaski minevikus. Jermakova külas talletatud pärimuse järgi läinud vana piir Võmmorskist Maasluva veskini, seal edasi aga „*õkva uja pite kon' Taeluvani vällä*“, kusjuures pärimuslikku piiri on määratletud mitte etnilise, vaid poliitilise piirina: „*Taa oll Vinnemaa piir*“.²⁹ Võimalik, et selle piiri valvamise või piirialadel toimuva jälgimisega on seotud Jermakova külast paarsada meetrit kirdes asuv Paasn'amägi – ümbruskonna kõrgeim küngas, kus kunagi paiknenud vahitornile viitavad nii toponüüm (*Paasn'á* < vn k *башня*, s.t „torn“) kui ka tasandatud, nelinurkne kujuga mäelagi. Siinkohal võib tõmmata paralleele keskaegse Liivimaa piiril Vastseliina linnusest 5 km edela pool, Kiimagu ja Tserepi külade vahel oleva Haapala Tornimäega, mille lael paikneb samuti tasandatud platvorm ning mida pärimus peab

²⁷ C. v. Stern. Livlands Ostgrenze, lk 195–220 (195–240).

²⁸ A. Selart. Eesti idapiir, lk 55.

²⁹ Heino Keskküla (s 1943, Jermakova k) teade autorile 09.12.2011. Andmed: Hilip Mägi (u 85 a, Jermakova k) – 1958. Heino Keskküla teatel on Pelska ojast kui vanast piirist rääkinud teisedki vanemad mehed.

vahitorni asupaigaks.³⁰ Piiri niisugusele paiknemisele viitab teinegi teade: Üle Pelska oru Petserist tagasi tulles on Jermakova külas elav naine öetütrelle ojapurdel korduvalt rõhutanud Pelska oja piiri-tähendust: „*No' olemõ' mi sis üle piiri lännü*“.³¹ Sellest, et Pelska oja on peetud „vanast ajast“ piiriks, on kuulda olnud mujalgi.³²

Pole kahtlust, et pärimus Pelska ojal asunud piirist ei kujuta endast enam kui sajandi vanuses haruldases saksakeelses trükises esitatud Zimmermanni andmete rahvapärast tagasipeegeldust. Tegemist on järjepidevalt püsinud traditsiooniga, ühtaegu aga ka märgiga ajaloolise kohamälu suurest kestvusest. Sügav Pelska ojaorg on ka maastikumärgina piiritähiseks igati sobilik. Kuid millist ja mis aegset piiri need mälestused kajastavad? Et kirjalikes allikates pole andmeid Liivimaa idapiiri muutumisest 1582. aasta Jam Zapolski rahulepingust hilisemal ajal, viitab pärimus ilmselgelt kaugemasse minevikku. Kui Jam Zapolski rahuleping tõi endaga kaasa tagasipöördumise Liivi sõja eelse piiri juurde, siis ei tähenda see veel seda, et Liivi sõja eelne piir pidanuks olema samasugusena püsinud läbi kogu keskaja. Ehk ulatuvad mälestused piirist Pelska ojal tagasi aegadesse, mil Irboska vürstiriik ei olnud veel allutatud Pihkvale? Sellisel juhul võiks pärimuses Pelskal asunud piirist peegelduda keskaegse Irboska vürstiriigi loodepoolne piirilõik, mis tähendab, et oja taga olevad maad ei olnud 13. sajandi alguses ja hiljemgi enam Irboska maksualused.³³ Kuid mis paiknes sellest „Venemaa piirist“ lääne pool? Kas oli tegu osaga esialgu ei kellelegi kuulunud suuremast piirivööndist? Juhul, kui tegemist oli alaga, mis esialgu jäi Liivimaa ja Vene vahelisse „halli tsooni“, pidi selle asustamine ja minek Pihkva valdustesse toimuma millalgi hilisemal keskajal, enne Liivi sõda. Või kuulusid maad „Pelska piirist“ lääne pool juba alates 13. sajandist siiski Liivimaale? „Halli tsooni“ vastu ja viimase võimaluse kasuks räägib asjaolu, et 11.–13.

³⁰ Mauri Kiudsoo, Heiki Valk. Haapala Tornimärgi. – Evald Tõnisson. Eesti muinaslinnad. Toimetanud ja täiendanud Ain Mäesalu ja Heiki Valk. (Muinasaja Teadus, 20). Tartu 2008, lk 329–330.

³¹ Mare Piho teade autorile 9.12.2011. Andmed: Maria Põllumees (snd 1899), Jermakova küla. Et Pelska oja on olnud „piir“, kinnitasid Helbi küla mehed ka 1970. aastatel.

³² Paul Hagu (snd Lepä külast). Teade autorile 13.12.2011.

³³ Sellele võimalusele juhtis autori tähelepanu 2011. aasta novembris Mare Piho.

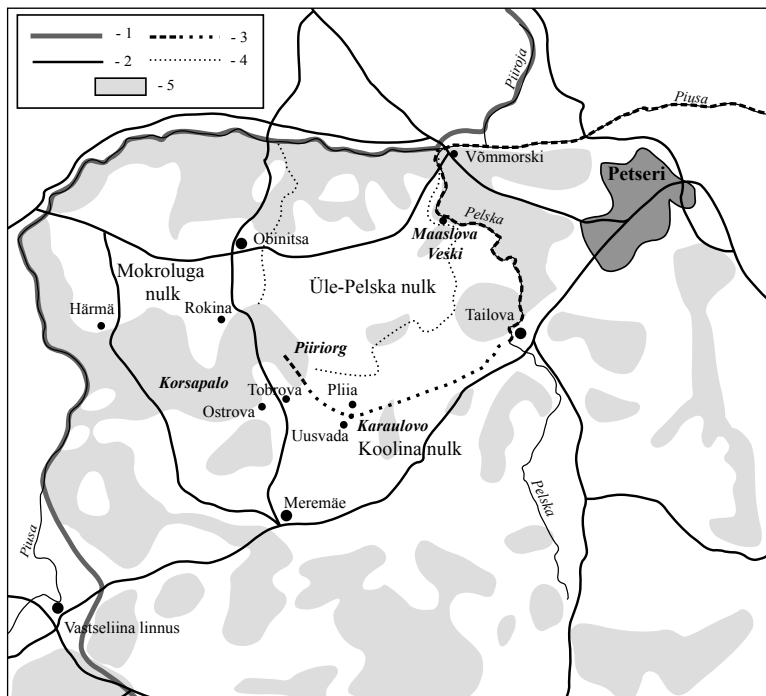
sajandil leidis Obinitza piirkonnas mitmeid asustusüksusi; samuti sobiks Liivimaa-versiooniga oletatav piiriäärne vahitorn Paasn'amael.

Tõsiasi, et piir Miikse-Vastseliina piirkonnas on olnud paigas enne 1340. aastaid, arvatavasti alates 13. sajandi piiritõmbamisest, ei tähenda veel automaatselt seda, et see pidanuks kulgema mööda Piusa jõge ka Obinitza piirkonnas. Piiri sealset ulatumist jõeni võiks väita vaid juhul, kui oleks tõendeid selle kohta, et Vene maksustusala ulatus kuni Piusani, kuid vastavaid andmeid pole. Juhul, kui Obinitza piirkond ei olnud enne 13. sajandit Irboska maksualluvuses, on Liivimaa piiri ulatumine Pelskani täiesti mõeldav. Pealegi lahutab Obinitza piirkonda lõunapoolsetest asustusaladest suur *Korsapalo* mets Piusa jõest ida ja Härmä külast lõuna pool (jn 3). See ulatub Ostrova, Tobrova ja Kasakova külade piirkonnas kuni praeguse Obinitza-Meremäe maantee ja veidi ida poolegi. Alternatiivina Piusale võis ka Korsapalo 13. sajandil toimida Liivimaa ja Vene piiri loodusliku lähtekohana. Siinkohal väärib märkimist Tsergondõ külast põhja pool oleva loodekagusuunalise Piirioru nimi. Ehk markeerib just see toponüüm koos Korsapalo metsa kui laiema piirivööndiga keskaegse Liivimaa lõunapiiri? Ühtaegu piiri ja vahiposti olemasolule viitab ka Uusvada ja Pliia küla vahelise Karaulovo talu nimi (*караул* = vn k „vahipost“).³⁴ Niisiis on võimalik, et Liivimaa keskaegne idapiir kulges Vastseliinast põhja pool mööda Piusat kuni Korsapalo metsani, mis oli praegusest siis ilmselt märksa suurem, ning suundus metsa hõlmates või läbides ida poole kuni Piirioruni ja oru mõttelist pikendust järgides kuni Karaulovoni Pliia ja Uusvada küla vahel. Edasi läks piir kuni Taeluvani, Taeluvast piki Pelska oja Maaslova veskini ja sealt edasi maitsi kuni Piusa jõeni Võmmorski küla juures (jn 3: 5). Niisuguse piiri puhul jääks kogu Obinitza piirkond või „mõjutsoon“ keskaegse Liivimaa piiridesse. Selle sidujaks läänepoolsete aladega võis olla Tabina, kus järveäärsest asulakohast on ka hilisrauaaja asustusjälgi.³⁵

³⁴ Sellele toponüümile juhtis tähelepanu Uusvada küla elanik Paul Vahelaan (s 1936).

³⁵ Arvis Kiristaja. Inspektsioonireis Setumaale Lobodka, Pankjavitsa ja Petseri valda 4.–6. juulini 1997. a. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogiaarhiivis (koopja, originaal TLÜ AI arhiivis), lk 1. Leiud: AI 6227.

Setomaa asend ajaloolises ruumis

Joonis 3. Oletatav Liivimaa vana piir Obinitsa piirkonnas. 1 – Liivimaa ja Pihkva kubermangu piir, 2 – praegused teed, 3 – praegused metsaalad, 4 – oletatav Liivimaa vana piir, 5 – nulkade piir

Märkimist väärib ka asjaolu, et Korsapalo on Setomaa nulkade piiriüks: sellest lõuna pool on Koolina nulga, põhja pool aga Mokroluga nulk ja Pelska ojast läände jääva Üle-Pelska nulga külad.³⁶ Tõsiasi, et Üle-Pelska nurka on ida poolt vaadatuna määratletud „Pelska tagusena“ ja et Pelska oja on nulkade piiriüks, viitab samuti kaude oja kunagisele piiri-tähendusele. Võimalik, et nulkade piir kajastab ajas vägagi kaugemale ulatuvaid erinevusi ühtekuuluvuses ja tuleneb kunagisest riigipiirist. Obinitsa ümbruse Liivimaa kuuludes asetuks keskaegse katoliikliku Liivimaa konteksti ka Harmä

³⁶ J. Hurt. Setukeste elukohad, lk. XIX–XXI; Anti Lillak. Nulgad. – Setomaa 2, lk 320–331, jn.

küla Tooma tsässon – apostel Toomale õigeusu traditsioonis tsässonaid ei püstitatud – ja õigeusualale võõras jõulueelse toomapäeva tähistamise traditsioon.³⁷ Setomaa jaoks võõrapärased nähtused saaksid ammendava seletuse. Tähtsusetu pole siinkohal ka asjaolu, et kogu Obinitsa piirkonnast on teada vaid üks õigeusu kirjadega keskaegne kivirist – Küllätüvast, vahetult oletatava piiri äärest – ja et Obinitsa kääbaste juures olnud kivirist ei esinda õigeusu kirjadega nn Irboska ristitüüpi, vaid keskaegsele Liivimaale iseloomulikku lihtsat maakiviristi.

Siinkohal väärrib tähelepanu ka küsimus **piiri paiknemisest Piusal**. Zimmermann väidab, et Pelska oja suudmest edasi oli Liivimaa piiriks olnud Piusa jõgi kuni selle suubumiseni Pihkva järve. Korodissa linnamäel olevat asunud isegi ordu piirilinnus, mille kivivare venelased viimase sõja, s.t Liivi sõjal laiali tassinud, et kaotada märk maa kuulumisest ordule. Pihkva ja Liivimaa kubermangu piiriks oli Piusa Vastseliinast alates siiski vaid kuni Kolodavitsa oja ehk Piirioja suudmeni Võmmorski ja praeguse Koidula piiripunkti vahel. Edasi oli tegemist juba Pihkva kubermangu sisejõega. Võimalik, et kaugemas minevikus on Piusa jõgi siiski olnud riikide piiriks ka ida pool Kolodavitsa oja, seda vähemalt oma ida-läänesuunalises lõigus Petserist põhja pool. Et Pihkva valduste piir ulatus keskajal Piusa jõe lääne-ida-suunalise keskjooksu piirkonnas, s.t Petseri ümbruses Põhja-Setomaa suunas vaid Piusani ja mitte jõest põhja poole, kinnitab lisaks Zimmermannile ka Petseri põliselanike ajalooline ruumi-teadvus: Piusat on peetud piirijõeks ja Piusa-taguseid maid on tajutud Petseri poolt vaadatuna kui semantiliselt „võõraid“.³⁸ Väärrib märkimist, et kohalikud venelased on Piusat tervikuna pidanud piirijõeks ka juba 1660. aastatel,³⁹ ehkki Piusa-tagused maad kuulusid siis tegelikult Venemaa valdustesse. Tõdemus Piusast kui piirist Petserist põhja pool, s.t Kolodavitsa ojast idas, ei lähe kuidagi kokku kubermangu-

³⁷ Setomaa tsässonad. Koostanud Ahto Raudoja ja Tapio Mäkeläinen. Tartu 2011, lk, 450–453.

³⁸ M. Piho. Setode usk, lk 17–23. Sama kinnitavad vestlused Mare Pihoga 2011. aasta novembris ja detsembris ning tema mälestused Petserimaa põlisvenelaste seas 1950.–1970. aastatel kogetud hoiakutest.

³⁹ C. v. Stern. Livlands Ostgrenze, lk 199–200.

piiriga ja peab pärinema varasemast ajast, mis jõe põhja- ja lõunakallas olid erineva haldusterritoriaalse kuuluvusega.

Zimmermann märgib ka seda, et **Pihkva järve rannik kuni Piusa suudmeni** olevat varem kuulunud Liivimaale. Kirjalikud allikad järveranniku kuuluvusest otsesõnu ei kõnele, kuid Kulkna (Kolpino) saart on 1340. aastatel mainitud Vastseliina piiramist juhtinud vene vojevoodi päritolukohana. Eelnenud väidetest tundub see märksa vähem tõenäoline, sest rannakülade külakalmistutel olevad kesk-aegsed kiviristid viitavad ala kuulumisele õigeusu kultuuriruumi.

Praeguse teadmiste seisuga jääb küsimus Pihkva vürstiriigi ja kesk-aegse Liivimaa piirist Setomaa piirkonnas vastusetu. Samas tuleb tõdeda, et keskaegsetes kirjalikes allikates leiab Pihkva ja Liivimaa kubermangu piiri tagasiulatuvus Liivi sõja eelsesse aega kinnitust siiski vaid suhteliselt lühikeste piirilõikude osas (jn 2: 9) ning Sterni andmete „ekstrapoleerimine“ kogu hilisemale kubermangupiirile ei pruugi olla põhjendatud. Kuna täpsemad kirjalikud andmed Irboska ja Pihkva maakonna piiri ning Liivimaa ja Vene piiri kohta pärinevad alles 16. sajandi teisest poolest, ei saa välistada, et varem võis piir Liivimaaga olla osalt määratletud ka teisiti.

Setomaa geopoliitiline asend: koht laiemas kontekstis ja suhtlusteede võrgustikus

Pihkvamaa laiemas kontekstis ei kujuta ajaloolise Petserimaa tuumikalad – eeskätt Ida-Setomaa Irboska ümbrusega, Pihkva järve lõunarannik ning Liivimaale viivate suurte kaubateede vahetud mõju-tsoonid – endast kaugeltki kõrvalist piiriäärset ääremaad. Praeguse Petseri rajooni puhul on tegemist Pihkvamaa kõige muististerikkama, s.t läbi aegade kõige tihedamini asustatud piirkonnaga ning Irboska ümbruses paiknevad kogu Pihkvamaa kõige viljakamad mullad.⁴⁰ Setomaa asub ka muinas- ja keskaegses kaugteede võrgustikus strateegilisel võtmepositsioonil (jn 4).

⁴⁰ Pihkva Ülikooli geograafiaprofessori Oleg Tatarnikovi suuline teade autorile 2007.

Setomaa arengut ja ajalugu on muinas- ja keskajal mõjutanud kaks suurt keskust – Irboska ja Pihkva; Petseri muutus tähtsaks alles 16. sajandil. Kummagi tähtsust ja tähendust pole ei Eesti ega Läti ajalookirjutuses kuigi selgesti teadvustatud. Kujukalt ilmestab seda tõsiasi, et Eesti ajaloo atlase muinasmaakondade kaardil ei kajastu Irboska linnamägi;⁴¹ Läti ajaloo atlase keskaja kaardile pole aga märgitud ei Irboskat ega sealt Aluliina viivat ajaloolist maanteed.⁴² See tee puudub ka Läti noorema rauaaja teedevõrgu üldkaardil.⁴³

Irboska oli muinasajal oma tähtsuselt ja tähenduselt võrreldav Otepääga: mõlemad olid konkreetse asustuspiirkonna, s.t maakonna keskuseks. Irboska linnus (plato 8500 m²) oli samas suurusjärgus Otepääga (ülemine ja alumine plato kokku 9300 m²) ja ületab tunduvalt nii muinaslinnuse Tartu Toomemäel (5000–6000 m²) kui ka sellest märksa väiksema Aluliina. Tulenevalt Vene riikluse kujunemisest ja oma geograafilisest asendist ei jäänud Irboska aga kohalikuks ülikulinnuseks ja piirkondlikuks keskuseks, vaid temast sai Pihkva alluvuses või sõltuvuses olev Vene riikluse tähtis tugipunkt. Nii Tartu kui Aluliin (praegu Alüksne), Adsele muinasmaakonna süda, – kuigi mõlemad suured ja tähtsad – olid Irboskaga võrreldes siiski väiksemad keskused.

Pihkva oli ka Euroopa raamistuses tõeline suurlinn. Kui kesk-aegses Tartus oli linnamüüri piiratud ligi 27 hektari suurune ala,⁴⁴ siis keskaja lõpu Pihkvas hõlmasid linnamüürid 173 hektari suuruse territooriumi.⁴⁵ Tartu elanikkonda on keskaja lõpul hinnatud 5000–6000 inimesele, Pihkva oma 16. sajandil aga vähemalt 30 000-le⁴⁶

⁴¹ Eesti ajaloo atlas. Koostajad: Aivar Kriiska, Andres Tvauri, Anti Selart, Birgit Kibal, Andres Andresen, Ago Pajur. Tallinn 2006, lk 38.

⁴² LVA = Latvijas vēstures atlants. Rīga 1998, lk 16.

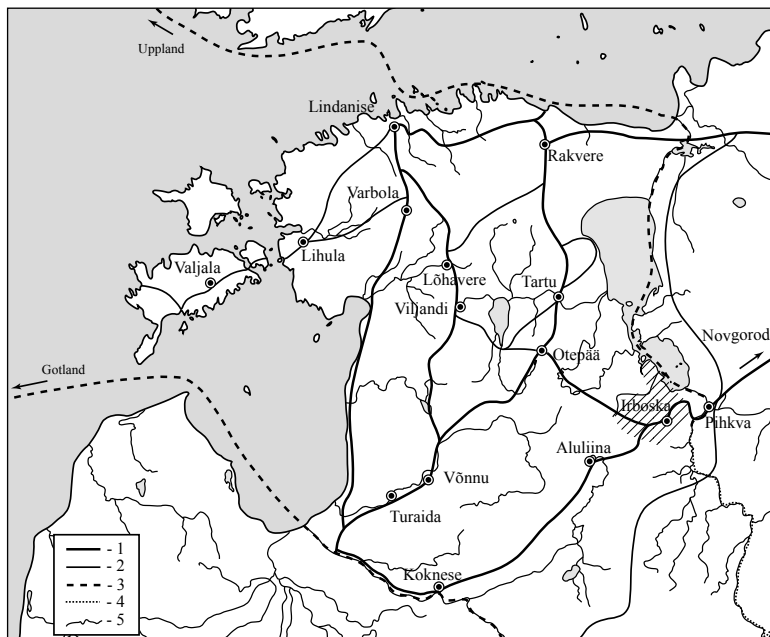
⁴³ Эвалдс Мугуревич. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. Рига 1965, jn 46.

⁴⁴ Ain Mäesalu, Rünno Vissak. Tartu ajalugu ja kultuurilugu. Koostaja Heivi Pullerits. – Muinas- ja keskaeg. Tartu 2005, lk 23 (13–28).

⁴⁵ Анатолий Н. Кирпичников. Псков в предверии нового времени и сообщения иностранцев об этом городе. – Псков в Российской и Европейской истории (к 1100-летию первого летописного упоминания). Москва 2003, lk 49 (39–58)

⁴⁶ Инга К. Лабутина. Псков. Историческая справка. Псков 2001.

Setomaa asend ajaloolises ruumis

Joonis 4. Setomaa koht laiemas kommunikatsioonivõrgustikus hilisrauaaja lõpul. 1 – keskne maismaatee, 2 – maismaatee, 3 – keskne veeteede, 4 – Velikaja jõgi kärestikest ülesvoolu, 5 – teised suuremad jõed.

või 26 000–32 000-le inimesele.⁴⁷ Kahe keskuse, Irboska ja Pihkva omavahelises võrdluses on jõudude vahekord läbi aegade olnud siiski pidevalt Pihkva kasuks.⁴⁸ Kui 13. sajandiks oli Pihkvast saanud kivimüüriaga kaitstud suurlinn, siis Irboska asula jäi linnuse kõrval olevaks, kivimüüriaga kaitsmata aleviks-possaadiks.

Tervikuna kujutab Setomaa endast linnusterohket piirkonda.⁴⁹ Kui rahvasterändamisajal, eelviikingi- ja viikingiajal leidub linnuseid

⁴⁷ Кирпичников. Псков в предверии, lk 46.

⁴⁸ Nikolai Lopatin. The Problem of Pskov-Izborsk Relationship in the 10th–11th Centuries. – Hill Forts and Power Centres east of the Baltic Sea in the 11th–13th centuries. (Muinasaja Teadus, 22). Tartu 2012. Ilmumisel.

⁴⁹ Arvis Kiristaja. Setumaa rauaaja linnamäed ja pelgupaigad. – Setumaa kogumik, 3. Uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast. Tallinn 2005, lk 44–96.

Kagu-Eestis rohkesti,⁵⁰ siis viikingiaja lõppedes saab Setomaa erinevus Võrumaast vägagi suureks. Pärast karusnahakaubanduse süsteemi hääbumist jäeti Võrumaa linnused, mis olid enamasti seotud suuremate või väiksemate veeteedega, maha. Hilisrauaaegse Võrumaa idaosast ei ole teada ühtegi linnusekohta. Ilmselt on piirkond nüüd olnud suhteliselt hõredasti asustatud ääreala, mis jäi kolme suurema keskuse – Otepää, Aluliina ja Irboska – tagamaade vahele ning ei kuulunud, vähemasti suuremas osas, ei Adsele ega Ugandi muinasmaakonda. Suur osa Setomaa elamiskõlblikest maadest oli seevastu nii viikingiajal, hilisrauaajal kui ka keskajal tihedalt asustatud. Silmapaistvalt suured on hilisrauaajal nii Irboska kui ka selle läheduses olev Sahnova linnus, mille omavaheline suhe on küll teadmata. Ehk pole tähtsusetu ka asjaolu, et mõlemad jäävad laia Irboska-Mõla ürgoru eri kallastele: võimalik, et vähemalt algselt oli tegu eri võimualade ja asustuspriirkondade keskustega. Lisja linnus oli oluliseks tugipunktiks Pihkva järve veetee ja Korodissa linnus Piusa veetee kontrollimisel.

Setomaa ajalugu on suuresti mõjutanud paiknemine „teeristil“, s.t kaugliikluses tähtsa veetee ääres ja suurte maanteed ümbruses. Kõnesolevad liiklussooned on sedavõrd olulised, et nende mõju ulatub palju kaugemale tee vahetust ümbrusest – kümnete kilomeetrite taha. Veetee puhul tuleb arvestada, et nende tagamaa jätkub sisemaal – sadamakohtadest lähtuvate maanteed võrgustiku kaudu.

Väga tähtsaks liiklussooneks oli kaugemas minevikus veetee, mis kulges Soome lahelt mööda Narva jõe ja Peipsi-Pihkva järve ka lõuna poole, Velikaja jõe (jn 4: 3). Pihkva, keskne muinaslinnus ja keskaegse Ida-Euroopa üks suuremaid linnu, oli sellel teel oluline sihtpunkt. Narva kosk ei olnud muinasaegsel kaugliiklemisel veel kuigi tõsiseks takistuseks: lühemat maad võidi kergeid veesõidukeid transportida ka maad mööda. Kuigi kärestikud tõkestavad laevaliikluse Velikajal linnast enam kui kümme kilomeetrit ülesvoolu, võidi neistki mööduda nii maa- kui veeteed pidi. Muinasajal oli tähtis liiklustee ka Optjoki jõgi, mida mööda jõudsid laevad Pihkva järvelt Irboskani. Pihkva ajaloolane Anatoli Aleksandrov oletab, et veetee

⁵⁰ E. Tõnisson. Eesti muinaslinnad; Heiki Valk. Linnused kui jätkuv lugu. – Samas, lk 168–173.

võis minna Irboskast edasi lõuna suunas.⁵¹ Juhul kui praeguseks soostunud veelahkmealal Irboskast ligi viis kilomeetrit edelas oli minevikus veesõidukitele läbipääs, oli võimalik liikuda sealt Kudepi jõkke ja Velikajasse, niiviisi kärestikke vältides. Ent ka juhul kui veetee ulatus vaid Pihkvast ülesvoolu olevate kärestikeni ja tema teine haru lõppes Irboska järves, on tegemist tähtsa liiklussoonega. Soome lahe – Velikaja jõe veetee tähtsusest viikingiajal annavad tunnistust Pihkvast leitud skandinaavlaste kalmistud. Suhtlus Pihkva ja Tartu vahel toimus samuti valdavalt mitte maa-, vaid veeteed pidi. Silmas tuleb pidada ka seda, et Pihkva – Soome lahe veetee kulges esmalt mitte Pihkva järve ida-, vaid läänerannikut pidi. Setomaa rand kujutab endast veeteearse piirkonnana Pihkva jaoks strateegiliselt väga tähtsat ala, kust möödusid ning kus peatusid Peipsi-Pihkva järvel liikuvad, muinasajal aga Läänemerele sõitvad laevad. Alles Kulkna saare kohal suundus veetee järve idakaldale: siit jõuti Narva jõe algusesse otsemini kui Peipsi järve läänerannikut pidi. Veetee liidab Setomaaga ka Ida-Peipsimaa muistised ja asustusloo. Oudovamaa ja seal elanud läänemeresoomlased, tinglikult vadjalased, on olnud Setomaaga palju lähemalt seotud, kui seni on arvatud, sest 20. sajandi etniline ja poliitiline piir on tugevasti kujundanud ka ajalookirjutust ja -teadvust.

Suur veetõke Eesti ja Venemaa vahel annab Setomaad läbinud, Pihkvast läände suunduvale maismaateele (jn 4: 1) erilise tähenduse. Siitkaudu suhtlesid Lõuna-Eesti ja Läti alaga mitte ainult Pihkva, vaid ka Pihkva ja Peipsi järve idakalda elanikud ning kaugemadki ida- ja kirdepoolsed piirkonnad. Suurimaks kaugliikluse suhtlussooneks oli Pihkvast Irboskasse ja sealt edasi Aluliina ning lõunasse Väina jõe kaubatee äärde Koknesesse viiv maantee.⁵² Seda praeguseks oma tähtsuse kaotanud maanteed tunneb seto pärimus „Läti tee“ (*Läti tii*) nime all. Just Pihkva–Irboska–Aluliina tee äärde tekkisid Vana-Vene riikluse kujunedes halduskeskusteks olevad pogostid: Irboskast

⁵¹ Anatoli Aleksandrov. Vana tee Pihkvast Irboskasse. – Setomaa 2, lk 175–176.

⁵² Хейки Валк. Об истории основных путей из Изборска на запад. – Изборск и его округа. Материалы международной научно-практической конференции 2007–2008. Изборск 2009, lk 94–101.

Pihkva poole Senno, Petski, Korlõ ja Kamno, Irboskast Läti poole aga Pankjavitsa ja Sõmeritsa pogost. Läti Henriku teatel oli Pihkva 13. sajandi alguseks saavutanud ülemvõimu Tälava latgalite üle, maksustades neid ja ristides õigeusku.⁵³ Ilmne, et Ida- ja Põhja-Läti allutamiseks ja haldamiseks kasutati just seda, Setomaa läbivat maanteed.

Teine maismaatee viis läbi Setomaa Irboskast läände, Lõuna-Eestisse. Ka see tee oli olemas juba muinasaja lõpul. Kõnesolevat teed mööda läks millalgi enne Riia linna asutamist läbi Ugandi Pihkvasse sakslaste kaubavoor, mille ugalased röövisid, kusjuures kaupa võeti rohkem kui 900 marga väärtuses.⁵⁴ See kaubarööv oli ka konkreetseks ajendiks, et alustada sõda eestlaste vastu. Tõenäoliselt suundus kõnesolev tee Riias Irboskasse ja Pihkvasse üle Otepää. Võib arvata, et Setomaa piires lahknes see tee suurest Aluliina maanteest Pankjavitsa piirkonnas ja et seda järgib vana Pankjavitsa–Miikse–Vastseliina maantee. Tee kulgemisele läbi Miikse küla viitab seal 1341. aastal toimunud lahing. Arvatavasti ei rajatud 1342. aastal esialgsel kujul valminud Vastseliina linnustki päris suvalisele kohale, vaid juba olemasoleva tee kontrollimiseks, sobivate kaitse-eeldustega paika. Hilisema Liivimaa piires viis tee Vastseliinast arvatavasti Kirum-ääle ja sealt Tartusse, samuti üle Kanepi Otepääle.⁵⁵

Seega pole Setomaa varasemas ajaloos olnud kaugeltki piiriäärse ääremaa staatuses, seda ei Eesti ega Vene poolt vaadatuna, vaid tähtsate keskuste Pihkva ja Irboska ning sealt lähtuvate suhtlusteede tagamaa. Teede ja keskuste areng on kulgenud käsikäes. Ühest küljest ühendavad teed keskusi ja tulenevad nende olemasolust, teisalt aga on nad keskuste püsimise ja arengu vältimatu eeltingimus. Setomaa keskuste – Irboska ja Petseri esiletõus on lahutamatu seotud neid läbivate teede ajalooga. Siinkohal väärib märkimist, et peaaegu kõik hilisrauaaegse asustusega Setomaa piirkonnad jäävad Irboskast lähtuvate maismaateede ning Pihkva järve ja Piusa veete lähedusse, vaid kuni kümne kilomeetri raadiusse. Näib, et alates 11.

⁵³ Henriku Liivimaa kroonika, XI: 7; XX: 5.

⁵⁴ Samas, XI: 7.

⁵⁵ Martti Veldi. Roads and hill forts in south Estonia during the German conquest in the *Chronicle of Henry of Livonia*. – Hill Forts and Power Centres east of the Baltic Sea in the 11th–13th centuries. (Muinasaja Teadus, 22). Tartu 2012. Ilmumisel.

sajandist on Piusa tähendus kaugliikluskanalina siiski vähenenud. Obinitsa-Meremäe ümbrus jäi nüüd Setomaa kõige kõrvalisemaks, suurteedest kaugeimaks piirkonnaks kuni Petseri kloostri rajamiseni ja sealt Vastseliina suunduva tee suurteks saamiseni. Ilmselt pole juhus, et Petseri klooster rajati eraklana just sellesse piirkonda ja et Peko-jumala austamine kestis kõige kauem Obinitsa ümbruses kui suurtest teedest eemale jäävas maanurgas.

Laiemas Eesti raamistuses on Setomaa kahtlemata kõige enam kaugliikluse ristteedel olev piirkond: teist niisugust ala, mida läbiksid ja kus omavahel ristuksid sedavõrd tähtsad maa- ja veeteed, Eestis muinasajal, keskajal ja varauusaja algupoolel pole. Ka ei kuulu ükski teine Eesti piirkond muinas- ja keskajal Pihkvaga suuruselt ja tähtsuselt võrreldava keskuse lähemate tagamaade hulka. Kuigi Eesti saared ja rannikualad jäid Pihkva järve rannaga võrreldes kahtlemata kasutatavama veete mõjutsooni, on vesitsi kaugsuhtlus ranniku jaoks siiski vaid valdavalt „riivava“ või episoodilise iseloomuga: vett mööda küll sõidetakse, aga valdavalt on see meeste amet ja lõppkokkuvõttes on võimalusel enamasti ikka koju tagasi pöördunud. Setomaad läbivad, eri etnokultuurilisi alasid ja tähtsaid keskusi ühendavad maismaateed on aga suhtluse võtmes hoopis teise tähendusega. Kui rannikul toimuvad kultuurikontaktid ei too tavaliselt kaasa hulgi uusi elanikke (erandiks on vaid mere tagant võetud naised ja orjad-orjatarid), siis maismaateede võrgustik loob eelduse võõrsilt tulevate elanike arvukale saabumisele – olgu siis selle taga „hiiliv immigratsioon“ või sõdades ja taudides tühjaks jäänud maade täitumine/täitmine – ja etnokultuuriliste piiride nihkumisele.

Etnokultuuri küsimused: setode saamislugu ja piirkondlikud identiteedid

Setode algupära kohta on olnud mitmeid arvamusi. Varasemates käsitlustes on setode esivanemaid peetud väljarändajateks Võrumaalt, kes Pihkvamaale ümber asudes on sattunud vene keele ja

kultuuri mõju alla⁵⁶. Uue nägemuse esitas Silvia Laul,⁵⁷ kes peab setosid kohalikuks põlisrahvaks ja, nii nagu võrokesigi, kirjalikes allikates tšuudideks nimetatud idapoolsete läänemeresoomlaste järeltulijateks. Alles piiri kujunemine Liivimaa ja Pihkva valduste vahel 1240. aastatel löikas varasema ühtse hõimuala kaheks ning „tšuudide“ asuala idaosa jäi nüüd Venemaa ja õigeusu kiriku valdustesse.

Setomaa koguteos seevastu ei käsitle Setomaad ühtse etnokultuurilise tervikuna, jutuks tulevad mitte ainult erinevad ajaloolised asustuspiirkonnad, vaid ka nende eripalgelisus. Esimeseks kultuuriliselt omanäoliseks piirkonnaks on Põhja-Setomaa. Kuigi Värska lahe ümbrus kuulub I aastatuhande teisel poolel laiemas⁵⁸ raamistuses pikk-kääbaste levialasse, eristuvad siinsed kääpad küllaltki selgepiirilise omaette rühmana.⁵⁹ Veelgi enam erineb Värska lahe ümbrus Setomaa teistest piirkondadest 11. sajandi lõpul – 13. sajandil, mil nii Ida- kui ka Lõuna-Setomaal hakati matma maapealsetesse suurtest kividest ümarate piiretega žalnikhaudadesse. Värska lahe ümbrusest ümaržalnikuid teada ei ole: nähtavasti asendasid siin pärast põletusmatuste lõppemist kääpaid lihtsad maahauad. Väga tõenäoline, et üleminek žalnikhaudadele on märk varasest õigeusu kiriku misjonitööst. Ent juhul kui žalnikute puudumine tähistab kirikliku alluvuse puudumist, ei saa välistada, et Põhja-Setomaa tihedasti

⁵⁶ Julius Mägiste. Petserimaast, selle uurimisest ja setude päritolust. – Meie maa. Eesti sõnas ja pildis, IV. Lõuna-Eesti. Lund 1957, lk 165–173; historiograafia vt lähemalt: Vaike Sarv. Etnonüümid ja setu identiteet. – Keel ja Kirjandus, 1998, nr 5, lk 302–314.

⁵⁷ Silvia Laul. Eesti kagupiir ja Setumaa kujunemine. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1988–1993. Tartu 1995, lk 142–151; Silvia Laul. Läänemeresoome lõunarühma ühiskultuurist ja selle diferentseerumisest. – Õdagumeresoomõ lõunapiir. (Läänemeresoome lõunapiir). – Võru Instituudi Toimetised, 1997, nr 1, lk 86–95.

⁵⁸ Хейки Валк. Новая попытка интерпретации жалничных погребений. – Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова: Материалы 55-го заседания, посвященного юбилею профессора И.К. Лабутиной. – Псков 2010, lk 177–187; Heiki Valk. The Zhálnik Graves: Evidence of the Christianization of the Novgorod and Pskov Lands? – Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence. Vol I. Warszawa 2011. Ilmumisel.

⁵⁹ Mare Aun. Keskmise rauaaeg ja viikingiaeg (450–1000/1050 pKr). – Setomaa 2, lk 106–107 (70–116).

asustatud rannik ei allunud Pihkvale ümaržalnikute rajamise või vähemalt nende „esimese laine“ ajal ka poliitiliselt. See alluvus võis tekkida alles mõnevõrra hiljem, ent pidi alguse saama siiski enne 1224. aastat, mil Pihkva ja Liivimaa valduste piir maade varasemast kuuluvusest lähtuvalt kokku lepiti. Pole oluline, kas žalnikute puudumine tuleneb matmiskommete kohalikest etnokultuurilistest eripäradest või asjaolust, et Põhja-Setomaa jäi välja õigeusu kiriku varasest misjonialast – erinevus võrreldes Setomaa teiste piirkondadega on kuni 13.–14. sajandini selge ja märgatav. Ajas tagasi minnes tuleb Põhja-Setomaa puhul märkida ka Värskla lahe idakaldal Popovitsa külas avastatud rooma rauaaja kivikalmet. Et kalmest on uuritud vaid väike osa, ei ole teada, kas tegemist on tüüpilise tarandkalmega või mõne hoopis teistsuguse matusepaigaga.

Teine asustuslik tuumikpiirkond – Irboska ümbrus – väärrib märkimist I aastatuhande teise poole „pikk-kääbaste kultuuri“ kääbaskalmistute vähesuse poolest. Linnuse lähemast ümbrusest neid teada ei ole. Ilmselt pole põhjuseks mitte uurimisseis, asustuse puudumine või vähesus, vaid rahva erinev kultuuritaust ja sellest tulenevad teistsugused matmistraditsioonid. Samas väärrib esile tõstmist kivikalmete olemasolu Irboska ümbruses – seda enam, et kivist kalmerajatised pole Kagu-Eesti idaosale üldiselt omased. Kivikalmeid ehitati Võrumaa idaosas vaid rooma rauaajal, hiljem neid juurde tehtud ei ole ning see ala jäi kalmevormi leviku piirialaks. Setomaalt polnud kuni Popovitsa kalme avastamiseni teada ühtegi rooma rauaaja kivikalmet. Ida-Setomaal Irboska lähistel kerkivad kivikonstruktsioonidega kalmed aga esile mitme eraldi kalmistuna ja eri ajajärkudel. Suur kivikalmetega kalmistu Konetski külas Irboskast ligi 5 km lääne pool⁶⁰ pärineb eelrooma rauaaja lõpust või varasest rooma rauaajast. Samas pole siin tegemist tarandkalmetega, vaid kivikattega kääbastega, mis välisilmelt sarnanevad Põhja-Eesti vastava aja ümaratele kivikangurkalmetele. Viikingiaegsete põletusmatustega ja 11.–13. sajandi põletamata järelmatustega ümaraid kivikalmeid leidub ka Irboska vahetus läheduses Ust-Smolka kalmistul. Ühe siin uuritud kalme kivisüdamik oli kaetud mullaga, kalme pealispind aga tiheda

⁶⁰ Heiki Valk. Konetski II kalmistu. – Setomaa 2, lk 62–64.

kivivarega.⁶¹ Kivikonstruktsioonidega kalmete hulka kuuluvad ka paemüüriga piiratud ja keskse paeplaatidest kirstuga 11.–13. sajandi laibamatustega kääpad Mõlas⁶². Märkimisväärne, et kõigil juhtudel on tegemist ümara põhiplaaniga kalmetega, kuid Võrumaa ainsad kivikalmed kujutavad endast nelinurkseid tarandkalmeid. Seega on kõikide Ida-Setomaa kivikonstruktsioonidega kalmete ühisjooneks ehitusmaterjalina nii mulla/mineraalpinnase kui ka kivide kasutamine. Võimalik, et Konetski, Ust-Smolka ja Mõla kalmetes kajastub ühe ja sama kohaliku kultuuritraditsiooni järjepidevus. Märkida tuleb aga ka kivikonstruktsioone I aastatuhande teise poolde kuuluvates Verepkova kääbastes.⁶³ Idee rajada matmispaikadesse kivikonstruktsioone on skandinaavia algupäraga ja seotud merelise kultuuriruumiga. Setomaal pole selle lähtekohti aga põhjust otsida Kagu-Eestist, vaid hoopis põhja poolt: Soome lahelt lõunasse suunduvat Narva jõe, Peipsi ja Pihkva järve veeteelt. Samasse raamistusse paigutuvad ka Setomaast ida pool teada olevad kivikonstruktsioonidega kalmed, näiteks Severikis Irboskast 20 kilomeetrit kirde pool⁶⁴ ja Velikaja ääres Võbutõs, Pihkvast kümme-kilomeetrit lõunas.

Omaette piirkonna moodustab Lõuna-Setomaa – maad Aluliinast Irboska poole viiva tee ääres ja mõjutsoonis. Siin ilmestavad kultuuripilti alates 11. sajandist, mil kalmed muististena esile kerkivad, Ida-Lätile omased nähtused. Samasse areaali jäävad nii Kendiši kalme Laura lähistel,⁶⁵ Siksälä kalmistu Võrumaa kagunurgas⁶⁶ kui ka suuresti lõhutud Železovo kalme Pankjavitsa ja Laura vahel. Kuigi Lõuna-Setomaa muistiseid on arheoloogiliselt uuritud vähe, väärivad märkimist andmed läänemeresoome traditsioonidega seotud ja latgali kultuurile võõraste kivikalmete kohta. Vastavaid andmeid

⁶¹ Nikolai Lopatin. Ust-Smolka kääbaskalmistu. – Setomaa 2, lk 136–137.

⁶² Heiki Valk. Mõla kääbaskalmistu. – Setomaa 2, 183–187; Валентин В. Седов. Мальский курганно-жальничный могильник близ Изборска. – Славяно-русские древности. – Краткие Сообщения Института Археологии Академии Наук СССР, 1976, 146, lk 87–95.

⁶³ Ljubov Grušina. Verepkova kalme. – Setomaa 2, lk 177–179.

⁶⁴ Konstantin Plotkin. Severiki kääbaskalmistu. – Setomaa 2, lk 123–125.

⁶⁵ Ljubov Grušina. Kendiši kalme. – Setomaa 2, lk 266–269.

⁶⁶ S. Laul, H. Valk. Siksälä, lk 109–122.

on Meremäe lähistelt Tsirgust, Laura lähedalt Kljutšištšest, praeguse Läti piirilalt Vuķist, ning mujaltki.⁶⁷ Ilmselt ei seostu ka need kalmerajatised mitte Võrumaa lühiajalise kivikalmete traditsiooniga, vaid kajastavad Lõuna-Setomaal laiemalt levinud, oletatavasti põhjapoolse algupäraga ning Peipsi ja Pihkva järve kaudu Setomaale jõudnud kultuurinähtust. Siksälä ja Kendiši kalme puhul ilmnevad läänemeresoomelised jooned ka matmiskommetes ja leidudes. Pole selge, kui kaugele Irboska suunas ulatuvad Lõuna-Setomaa kultuuriala piirid. Suure, keskustevahelise maantee ääres võisid eri aladelt lähtuvad mõjud liikuda kergesti nii ühes kui teises suunas, jõudes lõuna poolt välja Irboskasse või kaugemalegi. Ebaselgeks jääb piir ka lõuna suunas. Nii Siksälä kui Kendiši kalme esindavad Kirde-Lätis Adsele maakonnas ja Setomaa lõunaosas elanud läänemeresoome etnost⁶⁸, keda tinglikult võib nimetada Adsele maarahvaks. Samas polnud Aluliinas (Alüksnes) kesket linnust omav muinas-Adselegi tõenäoliselt etnokultuuriliselt ühtne ala, vaid rahvasulam, milles läänemeresoome ja latgali osise vahekord võis piirkonniti olulisel määral erineda. Võib arvata, et läänemeresoomeline kivikonstruktsioonidega kalmete traditsioon Läti kirdenurgas on seotud üle Setomaa Pihkva järvelt, aga võib-olla ka Velikaja ehk Pihkva Emajõge ja selle lisajõgesid pidi tulnud mõjutustega. Setomaa kaugema ajaloo uurimisel vajab Läti-suund kahtlemata märksa enamat tähelepanu. Seni on siin julgemate oletuste tegemisel piirajaks olnud Läti kirdenurga seni suhteliselt tagasihoidlik arheoloogiline uurimisseis.

Kokkuvõttes kerkib Setomaa tervikuna esile piirkonnana, kus rauaaja eri perioodidel on surnuid maetud kivikonstruktsioonidega kalmetesse – mitte küll üldlevinud kombena, aga siiski silmatorkavalt paljudes kohtades. Võrreldes Võrumaaga, kus kivikalmetesse maeti vaid rooma rauaajal, on erinevus ilmne. Eriti joonistuvad kivikonstruktsioonidega kalmete poolest välja Ida- ja Lõuna-Setomaa, kuid ka Popovitsa kalme Värška lahe idakaldal ei pruugi olla juhuslik üksiklane. Ilmne, et tänu paiknemisele põhja-lõunasuunalise, Soome lahega seotud veetee ääres on Setomaa kaugemas minevikus olnud

⁶⁷ Heiki Valk. Hilisrauaaeg (1000/1050–1225). – Setomaa 2, lk 126–174.

⁶⁸ Samas, lk 109–122.

avatud kontaktidele Läänemere-sidusa ruumiga märksa enam, kui seda praegu arvata oskame, ja seda Narva jõe suudmest nii lääne kui ka ida suunas. Kui tihedad olid Setomaa kontaktid Läänemere rannikualadega, on praegust uurimisseisu arvestades raske hinnata, kuid erinevused Võrumaaga võiksid paljuski tuleneda just sellest suhtlusest ja osutada märksa suuremaks, kui see praegu tundub. Võimalik, et just Setomaa rauaaegsetes otsekontaktides Läänemere ruumiga võivad peituda Seto- ja Võrumaa rahva mentaliteedis ja eneseteadvuses ilmnevate erisuste sügavamad juured, aga ka setodel sagedased heledad juuksed ning selged sinised silmad – osalt mujalt pärineva geenipanga peegeldus. Veidi Võrumaa sisemuse pool, Rõuge kihelkonnas on põlisrahvas märksa „tumedama verega“.

Seni on teadmata, millist osa on etendanud Setomaa eripärade kujunemisel sidemed Peipsi-Pihkva järve idakalda aladega, mida samuti ühendasid veeteed. Arvestades nende piirkondade vähest arheoloogilist uuritust – kalmetest on kaevatud vaid nn vanavene perioodi jäävaid kääpaid ja žalnikuid –, on oletusi teha liialt vara, ent kunagine tihe suhtlus on vägagi tõenäoline. Siinkohal väärivad märkimist ka korrapäratud maapealsed kivikonstruktsioonid mitmetel Setomaa 11.–13. sajandi või hilisematel, vahel žalnikhaudu sisaldavatel kalmetel, näiteks Viskis.⁶⁹ Tegemist on eri suuruses kividest lademetega, kusjuures üksikud kivid võivad olla silmapaistvalt kogukad. Samalaadseid kivilademeid leidub ka Loode-Venemaa 11.–15. sajandi kalmetel ning seal on neid tõlgendatud märgina läänemeresoome rahvastikust või traditsioonidest.

Arheoloogilise ainese kirevus näitab, et Setomaa pole kaugemas minevikus endast kujutanud ühtset tervikut, vaid erinevate, sealhulgas isesuguse orientatsiooniga kultuuripiirkondade kogumit. Niisugust mitmekesisust on kahtlemata tinginud ja soodustanud paiknemine erisuunalist suhtlust võimaldavate teede ääres, samuti suuremate kultuuriregioonide piirialal. Suur osa Setomaast on I aastatuhande keskpaigast alates kuulunud Pihkva- ja Novgorodimaa pikk-kääbaste kultuuriruumi. Samas annavad end tunda edelasuunalised kontaktid üle Aluliina Ida-Lätiga, samuti suhtlus vesitsi Soome lahe

⁶⁹ Samas, lk 126–174.

ja Peipsi-Pihkva järve idakalda suunal. Setomaa piirkondlike eripärade lätted näivad suuresti paiknevat kaugel muinasajas: keskaeg ja varauusaeg on pigem erisuste kadumise ja ühtlustumise aeg. Ühest küljest tingib seda poliitiline, haldus- ja maksukuuluvuslik ning usuline piir Liivimaaga, mis pigem pärsib, kui soosib suhtlust lääne suunas. Teisalt hakkab suhtlusringi piirama idapoolsete alade ja järvetaguse ala venestumine. Võib arvata, et omakeelse ja -usulise suhtlusala ahenedes keskenduvad kontaktid, sealhulgas abielusidemed, allesjäänud aladele. Piirkondlike kultuurivahede vähenemist soosib ka kuulumine suurte keskuste Pihkva ja Irboska mõjusfääri. Samas tuleb kesk- ja uusajalgi arvestada sisserändega – nii läänest, Liivimaalt, kui ka idast. Viimasel juhul võib tegemist olla venekeelse rahvaga, aga ka venestuvatelt aladelt lähtunud läänemeresoomlastega. Sealjuures tuleb arvestada, et ümber võidi asuda mitte ainult üksi või perega, vaid ka külade kaupa ja seda eri põhjustel. Sisserände taustaks võisid olla sugulussidemed ja varasematel kontaktidel rajanev teadmine omakeelsest või keelelt lähedasest rahvast. Talupoegi võisid ümber asustada aga ka mõisnikud, et sõdades või taudides tühjaks jäänud maad taas rahvaga täita.

Uurimisseis ja väljavaated

Setomaa koguteose avaköide teeb kokkuvõtteid mitte ainult olemasolevatest teadmistest, vaid ka uurimisseisust. Eri valdkondade käsitlemine erineva põhjalikkusega on nii ühe kui teise kajastus ning peegeldab praegust uurimismaastikku ja -jõude. Arheoloogia osas on Setomaa allikmaterjaliga märksa paremini kaetud kui ida-, lääne- või lõunapoolsed naaberalad ning uut infot lisandub uute välitööde toimumisel pidevalt juurde. See aines on aidanud viia ka uute järelduste ja üldistusteni. Kirjalike allikate pakutavaid võimalusi on seevastu märksa lünklikumalt kasutatud. Tuleb tõdeda, et koguteose koostamisel on piirdutud varasemate uurimuste kokkuvõtmisega ning arhiivides olevad originaalmaterjalid kesk- ja varauusaja kohta pole kasutamist leidnud. Kindlasti on arhiiviandmetega – märksa enam, kui see kajastub koguteoses – kaetud kirikulugu, sh

Petseri kloostris ajalugu. Kloostriarhiiv sisaldab kahtlemata palju teavet mitte ainult kirikuelu, vaid ka Setomaa kohta. Uurimisseisu kajastab ilmekalt tõsiasi, et üht tähtsamat varajast kirjalikku asustusloolist allikat – Petseri kloostrile 1561. aastal annetatud maavalduste loendit – on Eesti uurijaist kasutanud vaid Jüri Truusmann.⁷⁰ Tema ümberjutustus ja osalt ilmselt vigane tõlgendus⁷¹ on viitamisel algallikana kasutatav tänini. Kindlasti võiks kirikuarhiividest leida rohkesti andmeid Setomaa tsässonate kohta.⁷² Sisuliselt on läbi töötamata, 18.–19. sajandit silmas pidades, ka Eestis asuvad kirjalikud allikad, sealhulgas vanad kirikuraamatud. Uurijate ja uurimustega katmata valdkond on Setomaa mõisate, agraarsuhete ja majanduse ajalugu, ka siin võiks palju abi olla kloostriarhiivist, samuti 17.–18. sajandi materjalidest talupoegade pagemise kohta. Omaette probleem kirjalike allikate kasutamisel on aga süvenev keelebarjäär Eesti ja Vene kultuuriruumi vahel. Pealegi ei piisa tööks vanade allikatega üksnes keeleoskusest: tõsine küsimus on käsikirjade paleograafia, samuti keele muutumine. Hetkeseisuga tundub üha enam, et Petserimaad puudutavate tsaariaegsete venekeelsete allikmaterjalidega tegelemine kipub jääma vene keelt emakeelena valdavate ja ilmselt ka Venemaa uurijate pärusmaaks. Eesti võimalused mõjutada uurimistööd ja selle suundi näivad üha enam piirduvat vaid tegevuskavade väljatöötamisega ajalooalastes rahvusvahelistes ühisprojektides.

Setomaa koguteoses jääb vastuseta küsimus läänemeresoomlaste etnilisest idapiirist. Pole teada, millal said praeguse keelekasutuse Petserimaa idaosa, aga ka sealt ida poole ning Peipsi-Pihkva järve taha jäävad maad. Siiski on selgesti sõnastatud edasise uurimistöö lähtekoht: etniliste küsimuste ajaloos tuleb unustada 19. sajandi lõpuks kujunenud keelepiir ja lähtuda teadmisest, et see piir on ajas pidevalt muutunud. Sealjuures tuleb arvestada, et kuigi üldiseks arenguks on alates Vana-Vene aegadest olnud läänemeresoomse keelekasutuse pidev taandumine ja keelesaarekeste sulamine, võis keelepiir

⁷⁰ Mare Piho suuline teade 2009. aastal.

⁷¹ Юрий Трусман. Полуверцы Псково-Печерского края. – Живая Старина, 1890, nr 1, lk 31–62.

⁷² Loode-Venemaa tsässonate uurija Jevgeni Plavinski (Sankt-Peterburg) teade autorile 2011. aastal.

teatud aegadel, näiteks pärast Pihkvamaa tühjakslaastamist Liivi sõja aegse opritšnina käigus, liikuda ka ida suunas. Küsimuseasetuse raskuspunktiks jääb, kus paiknes see piir eri ajahetkedel. Uurimistöõ teeb keerukaks asjaolu, et puuduvad kindlad kriteeriumid, mis võimaldaksid tuvastada arheoloogiliste leidude põhjal keele- ja kultuuriidentiteeti. On ju keskaegsete ehete puhul suures osas tegemist omaaegse moekaubaga, kui mitte keskustes masstoodanguna valmistatu, siis vähemalt kindlaid standardeid järgivaga. Üheks võimaluseks etnilistele küsimustele vastuse otsimisel on senisest märksa detailsem matmiskombestiku analüüs ja etnoloogia meetodite kasutamine arheoloogias – ehete käsitlemine kehapiirkondade kaupa.⁷³ Sellist lähenemist on rakendatud küll Setomaa keskmise rauaaja ja viikingiaja kääbaste ehteleidude puhul,⁷⁴ mitte aga hilisemate aegade matusekõmmete käsitlemisel.

Omaette küsimus on etnoloogias ja rahvaluules ilmneva Setomaa kultuuripildi kirevuse algupära. See eriilmelisus ei piirdu välja toodud suuremate piirkondadega, vaid kerkib esile ka külarühmade ja külade tasandil. Senini on teadmata, kuivõrd on kultuuri mitmepalgelisuus seotud ajalooliste asustuspiirkondade ja mikroregioonidega ning mil määral on viimased seotud nulkade kui ajalooliste identiteediüksustega. Uurimata on ka asustuspiirkondade seos kesk- ja uusaegse haldus- ning kirikliku jaotusega. Setomaa-sisese kultuurikirevuse algupära küsimused jäävad koguteoses vastuseta: selle saamiseks on vaja komplekselt vaadelda arheoloogilist ja etnograafilist-etnoloogilist allikmaterjali ning rahvaluulet. Uurimisülesanne on märksa lihtsam nende piirkondade puhul, kus 20. sajandil püsis seto asustus. Samas takistab Ida- ja Lõuna-Setomaa ajaloo uurimist oluliselt keele, Lõuna-Setomaal tõenäoliselt ka suure osa rahvastiku vahetumine.

⁷³ Mare Piho. *Setu Silver Decorative Jewellery in the Context of Town Culture. – On Rural and Urban Areas.* Pro Ethnologica, nr 9. Publications of Estonian National Museum. Tartu 2000, lk 49–60.

⁷⁴ Mare Aun. *Ehteleid pikk-kääbaste kultuuri kalmetes Setumaal. – Setumaa kogumik, 2. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, geograafiast, rahvakultuurist ja ajalooost.* Tallinn 2004, lk 182–201.

Kokkuvõtteks

Varasemas ajaloos pole Setomaa, vähemalt selle asustuslikud tuumik-
alad, olnud riigipiiridega külgnev ääremaa, vaid keskne piirkond,
mis külgnes olulise veeteega ning mida läbis suuri keskusi ühendav
ja eri suundadesse hargnev maismaatee. Setomaa oli kahe tähtsa
muinasaegse võimukeskuse – Pihkva ja Irboska tagamaa. Pihkva oli
Setomaaga seotud nii vee- kui maateega, Irboska aga paiknes Ida-
Setomaa asustusliku tuumikala südames. Kuigi hiliskeskajal võttis
Irboska koha üle Petseri klooster, püsis asustus Ida-Setomaal endiselt
tihe. Asjaolu, et Setomaaga külgnes läänes Liivimaa suhteliselt hõre-
dasti asustatud ja perifeerne piiriala, kus Liivimaa ja Vene vaheline
piir oli kohati sisuliselt määratlemata, ja et Setomaa läänepoolsed
metsaalad olid suuresti elaniketa, ei vähenda piirkonna tähtsust.
Tervikuna kujutab Setomaa endast ikkagi Eesti raames kõige enam
„suurte teede ristil“ paiknevat regiooni.

Arheoloogia võimaldab tõdeda Setomaa-siseste kesksete asustus-
piirkondade olemasolu ja suurt järjepidevust, aga ka nendega seotud
etnokultuuriliste regioonide olemasolu ja kestmist läbi aegade. Arheo-
loogias ilmnevad asustuspiirkonnad ja piirkondlikud kultuurieri-
pärad seostuvad Setomaa eri osade erineva ajaloolise orientatsioo-
niga. Pihkva järve rannik ja varemalt ilmselt ka Irboska ümbrus
on olnud vesitsi seotud Pihkva-Peipsi järve idakalda asustusega,
kusjuures kaugemas minevikus etendasid suurt osa kontaktid, mis
ulatusid Soome lahe kallastele ja kaugemalegi. Põhja-Setomaa eripä-
rade kujunemisele on kaasa aidanud vana kohalik kultuuritaust.
Teisalt on Ida-Setomaale ja järverannale olulist mõju avaldanud
Pihkva lähedus. Lõuna-Setomaa on läbi aegade olnud seotud Läti, eriti
selle kirdeosaga. Enne Liivimaa ja Vene poliitilise ja usupiiri kujune-
mist 13. sajandil ei olnud Setomaal kaugeltki nii selget läänepiiri kui
praegu. Setomaa sisemine kultuuriline heterogeensus tuleneb paljuski
geograafilisest asendist, paiknemisest „ristteel“ ja avatusest erisuuna-
listele kontaktidele. Paikkondlike asustuspiirkondade, kultuurieripä-
rade ning nendega seotud kultuurikontaktide täpsem väljaselgitamine

nii makro- kui mikrotasandil jääb oluliseks ülesandeks Setomaaga seotud edasises uurimistöös.

Uuringut on toetanud Eesti Teadusfondi grant 8510, Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fond (Kultuuriteooria tippkeskus) ja sihtfinantseeritav teadusteema „Sotsiaalsed, majanduslikud ja kultuurilised protsessid Eestis muinas-, kesk- ja uusajal“.

Autor tänab Anti Selartit ja Mare Piho kasulike nõuannete eest.

Ettekanne 20.01.2010 ÕES-i 1326. koosolekul (aastakoosolek).

SETOMAA IN THE HISTORICAL SPACE: ADDITIONAL NOTES ON THE DISTANT PAST

Summary

This article, supporting the materials presented in the second volume of the book “Setomaa”⁷⁵, discusses some general topics about the early history of the Orthodox Setomaa region in the south-easternmost corner of Estonia. The text outlines and highlights some topics that are of crucial importance for understanding the older history of the region but which, due to the chronological structure of the volume, seem to have remained disregarded or split between different periods.

In its early history, Setomaa was not a peripheral frontier area at state borders, but a central region that was located at an important waterway and intersected by an important land route and several smaller roads bound to it. Setomaa was the hinterland of two important centres – Pskov and Izborsk. Pskov was connected to it by both water and land routes; Izborsk lies within the core of the historical settlement region of eastern Setomaa. Although Izborsk was

⁷⁵ Setomaa 2, Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Heiki Valk, Anti Lillak, Anti Selart (koost. ja toim.). Tartu 2009.

overtaken by the Pechory monastery in the Late Middle Ages, eastern Setomaa remained still densely populated. That Setomaa bordered in the west the sparsely populated peripheral area of Livonia, where the border between Pskov and Livonia was in some areas not exactly defined, does not decrease the importance of the area. In the broader frameworks, among the historical districts of Estonia, Setomaa has the most strategic location in relation to big crossroads.

Archaeological data enable us to see the presence and continuity of several central settlement areas and ethno-cultural regions through ages. The settlement areas reflected in the archaeological record have different historical orientations. The coast of Lake Pskov, and in earlier times probably also the surroundings of Izborsk, was connected by waterways with the areas east of Lake Pskov and Lake Peipsi. In the remote past, the contacts that stretched to the shores of the Gulf of Finland and even further were also of great importance. The formation of the peculiarities of northern Setomaa arises from local cultural backgrounds. Eastern Setomaa and the coastal areas were also influenced by the vicinity of Pskov. Southern Setomaa has been bound throughout the ages with Latvia, especially its north-eastern part. Before the formation of the border between Pskov and Livonia in the thirteenth century, Setomaa had an unclear western border. The internal cultural heterogeneity of Setomaa arises greatly from the region's geographic position, location "on the crossroads", and openness to contacts from different directions. The findings of regional settlement areas, cultural differences and cultural contacts on micro- and macro levels remain an important task in further research work on Setomaa.